Библиотека им. А. С. Пушкина

Бүтү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1986 чылдың ноябрь 29 суббота № 277 (13277)

1925 чылда үндезилеттинген. Өртээ 3 көпеек.

АЗИЯНЫҢ БЫЖЫГ ТУРУШТУГ БОЛГАШ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУ—БҮГҮДЕНИҢ ХЕРЭЭ

ИНДИЯНЫҢ ПАРЛАМЕНТАРИЙЛЕРИ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЫШКЫН

ДЕЛИ, ноябрь 27. (СЭТА-ның тускай корр.). Хүнүң ийги чартыында М. С. Горбачев Индияның парламентизинге Индия Республиканың парламентизиниң ийи палатазының — Улусчу Палатаның болгаш Штаттар Чөвүлелиниң — кежигүннери-биле ужуражыышкын.

Ужуражыышкынга индий талаган —Индияның Премьер-Министри Р. Ганди, совет талаган — Э. А. Шеварднадзе, А. Ф. Добрынин киришкен.

Парламент кежигүннериниң өмүнээзиндеп совет удуртукчуга Индияның оралакчы президентизи, Штаттар Чөвүлелиниң Даргазы Р. Венкатараман байыр чедирген.

Хосталга дээш Индияның демиселинге силерниң улуг удуртукчуңар В. И. Ленинниң көргүскен деткимчезиниң дугайын Индияда изиг-биле сактып турар деп, ол чугаалаан. Совет улуска бистиң магадаашкынывыс силерниң революциянарыңа үезиндеп эгелээн. 1930 чылда Совет Эвилелинге чоруп чораан бистиң улуг шүлүкчүвүс Рабиндранат Тагор силериң революциядарны «чаа эра» деп адаан. Бистиң изиг ынак Премьер-Министривис Джавахарлал Неру силериң чуртуңарга 1927 чылда чораан болгаш силериң планыңар экономиканарны ол дыка сонуургаан. Биске Индияга өөрениг көөрү эргежок чугула болуушкынны Совет Эвилелинде боон турарын Неру көргеп, төптүг чорукту болгаш төөгүү эндевезиг аңаа ынчаар айыткан.

Индияже Совет Эвилелиндеп парламент делегацияларының доктаамал үндезининге кээп турары болгаш бистиң парламентарийлеривистиң ыңдыг делегацияларының Совет Эвилелинге барып турарының фактызы мында, Индияның парламентизинде олуржун турарларга, онза сеткил ханыышкынын болдуруп турар. Ыңдыг солчуушкуннар бистиң улустарывыстың аразында найырал харылзааларын быжытлап, бот-боттарывыстың социал-политиктиг тургузуувустун дугайында билиглер-биле бисти байыдып турар.

Ниитизи-биле бүдүнге алырга, индий-совет экономиктиг кады ажылдажылга кончуг ховар болгаш өттүүнү болуп чогаадыг болур. Ол кады ажылдажылга бот-боттарын хүндүлежириниң принциптеринге үндезилеттинген болгаш кандыг-даа легелдерлер-биле холбашпаан деп, оракчы президент мелеп-дээн.

1971 чылда ийи чурттуң ат салганы тайбың болгаш найырал дугайында Керээге бедик үнелелди бергеш, ол керээ ёзулуг-ла төөгүлүг болуушкун болур деп, ол онзалап демдеглээн. Ол күчүлүг Волга хемниң ыдыктыг Гангбиле символиктиг каттыжыышкыны болур.

«Совет Эвилели биске үнелиг хөй белектерни берген, ынчалза-даа эң-не улуг үнелиг белээ — найырал болуур» деп, Джавахарлал Неруниң сөстерин сагындырып каарын күзедим.

Хүндүлүг дээрги оралакчы президент!

Хүндүлүг Премьер-Министр!

Хүндүлүг дээрги спикер!

Парламентиниң хүндүлүг кежигүннери!

Иддияның ыол индириндеп үүве чугаалаар алдарны меңээ берген-дир силер. Джавахарлал Неруну, Индира Гандини болгаш индий улустуң соңгааны өске-даа улуг удуртукчуларны бо индир билир.

Тайбыңның болгаш күүлеп кылбазының хөй он чылларда маңаа дыңналып турар йөрээли чурттуң боду-биле, ооң бурунгу чонунуң философиязы-биле тудуш кылдыр кижи төрелгетениң медерелинде билдиниг турар.

Силериң чуртуңарның миллион-миллион хамаатыларының бодалы болгаш үзел-соруу-биле делегейни холбаштырбышаан, ону бистиң канчаар көрүп турарывыска хамаарыштыр санал-оналды бодумнуң Ада-чуртумнуң өмүнээзиндеп силериң-биле маңаа солчужар бодаан ийик мен.

Бистиң ийи улустарывыска бир дөмей эргим үнелиг үүлдүн дугайында, оларны бир дөмей дүүредип турар үүлдериниң дугайында чугаалаар мен. Олар, бистиң улуг ийи нацияларывыс, кижи төрелгениниң эвээш эвес кезин болганда, бо индирдеп чугаалаан үүл үүле Индияга дыңналыр эвес дээрзинге бүзүрээрин күзээн ийик мен.

ССРЭ-ниң болгаш Индияның дем каттыштырган хөделиишкиннери болгаш кады ажылдажылгазы делегей политикаының улуг фактору болуп, делегей харылзааларының системазына тургузукчу рольду күүседип турар.

Амгы үениң кол айтырыгларының талазы-биле Совет Эвилелиниң болгаш улуг Индияның турушкарының чоогу, тайбыңга болгаш дең эргелиг кады ажылдажылгага, чепсегленишкинге дүжүрериниң база ядролуг дайынны болдурбазының дерээнге оларның бердингени маргылдаа чок ылаптыг.

Черниң улустарын ядролуг узуткаашкын халавыдан камгалап алыр дээш, албадаашынны болгаш күүлеэшкинге болдурбас, чон бүрүзү болдуның хөгжүлдезиниң оруун хостут шилгап болур делегейге ыңдыг үрүм дээш могаг-ылаг чок ажылдаарына шинтирлиг чорук кижи төрелгетенге дүвүреңгир амгы үеде бистиң барымдаалап көөр ужурга таваржыр апаарлар. Хамык ужур чүдел дизе, шынны билип алырын эмин эрттир орайтатпазында болуп турар.

Иддияның сагыш-сеткилиниң болгаш угаан-бодалының эртинелери бодунуң төрээн чуртунга ажылар дээш бистиң эртө-бурунгу өгбелеривис Иддияга «үш далайны кежилдир аян-чорук» кылып кээп турган.

Бистер бөгүн Иддияда боттарывыстың хөй хевирлиг ийи талалыг кады ажылдажылгавыстың принциптерин быжыглаар болгаш аңаа чаа-чаа перспективаларны ажыдар дээш келгеп-дир бис.

Экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга дугайында чаа дугуржулгага ат салдынган, ол совет-индий харылзааларның төөгүзүнде эң улуг дугуржулга боон турар.

Бистер мында бөгүн ооң удуртулгазы-биле кады тайбыңны бүгү кижи төрелгетениң эң үнелиг үүлү кылдыр көөр чорукту бадыткаарына идиг кылыр дээш келгеп бис.

Бо эртен Премьер-Министр дээрги Раджив Гандиниң болгаш мээң ат салганывыс ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптериниң дугайында Декларация чогум-на ол өндүр-улуг эпис сорулгага баран боон турар.

Ийет! Аңаа баран боон турар, чүге дээрге, ийи улуг күрүне ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптерин үүле чарлап турар эвес, харын база оларны улустар аразының харылзааларына боттуг, тодаргай практика-биле боттандырып эгелей берген.

Бүгү ядролуг боо-чепсекти болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин амгы үүс чылдың төнчүзүнге чедир үе-чадалап узуткаарының талазы-биле январь 15-те чарлаан совет программа, делегей тайбыңның болгаш аймык чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының концепциязы, бистиң ядролуг шенелделерге мораторийивис, өске-даа тайбың инициативаларның комплексизи — бо бүгү «Делиге ужуражыышкынның» алды кирижикчилериниң» угланыышкынына, сарыылдыг угаан-бодалдың күүзүнге, амгы болгаш келир үениң салгакчыларына тайбыңны болгаш бурунгаар дешилгени хандырын болур деп Иддияның бүзүрелиг-ге дүгжүп турар деп билип турар бис.

Делегейниң улустары аллы неделя мурнунда Рейкьявиктеи ядролуг чепсек чок делегейниң ыракта дүрзү-бараанын эвес, а ийи тала күзээн болгаш харысалгалыг чорукту көргүскен болза, ам даарта безин олче кирип болур чоокку боттуг үүлдү көргеп.

Төөгүлүг дугуржуушкунуң өзээн тургузары-биле аңаа, ол Рейкьявикке, хөй үүлдерин кылган турган.

Ынчалза-даа ону кылып шыдаттынмааны хараалаанчыг боон турар. Ооң оруунга «стратегтиг камгалал инициативазы» доора чыдыпкан.

Ыңдыг-даа болза, кижи төрелгеген ооң-биле эптежип олурар апаар деп бодаваан турар мен.

Амгы үеде байдал канчаардаа көстүп турар болза, угаан-бодаашкынга, эргежок чугула, боттуг болгаш болдунуп болур чүүлдериниң кызыгаар-хемчээлдериниң дугайында бистиң билиишкинивиске чаңгыс-ла чылдың иштинде бурунгаар канчаар-даа аажок улуг базым кылдынганының факт-барымдаазы бар боон турар.

Эртип турар чылда Иддияның Премьер-Министри дээрги Раджив Ганди-биле бистиң ийи удаа ужуражыышкынывыс болган. Эки талаже эргилишкин чедип алдынып болур, а ядролуг кыжаныышкын чайлаттынып болур дээрзин ооң-биле беседалар, бистиң аравыста солушкан бодалдарывыс болгаш информацияларывыс бүзүредип турар.

Ядролуг чепсектиң бүгү-ле шенеделерин бүрүнү-биле соксадыр дугайында айтырыг талазы-биле Иддияның чазааның туружун бедии-биле үнелеп көрүп турар бис. Иддия боду тускай-даа база Делиге эң баштай чылган алды күрүнеиң болуг-биле-даа, кандыг-даа ядролуг чазылдырыышкынар кылырына совет мораторийни деткээн.

Делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының идеязына хамаарыштыр Совет Эвилелиниң болгаш Иддияның туружунуң дөмейи бисти өөртүп турар. Делегейниң ол концепциязына магадылаттынган быжыг чорукту болгаш чаа шынарны хандырарының хөрээнге Дели декларациязы чаа базым боон турар.

Кайы-даа девискээрде меселдежишкиннииг база частып үнүп болур айыылдыг бодалдарны делегейниң бүгү-ле чиилежилгелериниң эрмелажыктарын барымдаалап шинтирлээриниң утказы-биле-даа алырга, делегей хуваттынмас болгаш бүрүн-бүдүн орап боон турар. Чүге дээрге Чер бөмбүрзээниң бирле точказында оттуг кывыскы бөмбүрэктэ чара теп-сиптер чазылдырымышкыны болдуруптуп болур.

Бүгү-ниитиниң тайбыны улус бүрүзүнүң бодунуң-на бажыңының эргининден эгелээр. Чогум-на ооң ужурунда Азияга дең-деск болгаш айыыл чок чорук Иддияга-даа, Совет Эвилелинге-даа ынны сорулга боон турардыр.

Совет Эвилелинге-даа деп чүвени онзалап айтыксан тур мен. Чүге дизе, Азияның үштүн бириндеп хөй кезин Совет Эвилелиниң девискээри боон турар, ынчаарга бистиң чүртүвүстүң барыын болгаш чөөн кезектерин холбаштырган эң чугула далай оруктары Иддия океанны таварын эрткен болгай.

Европага тайбың болгаш Азияга тайбың бистиң политикавыста дөмей утка-шынарлыг боон турар. Аңаа холбаштыр Рабиндранат Тагорнуң «Бажың болгаш тайбың» деп ыдыгамчыктыг романының ады бистиң хөделиишкиннеривисти тодарадып, тайылбырлаан өөр-левир ышкаш кылдыр дыңналып турар.

Бир эвес бистиң национал бажыңнарывыс быжыг болзун дээр болза, оларга тайбың херек, бир эвес тайбының тудуу будуу-бүрүн турзун дээр болза, бажыңның быжыглаттынган бүгү кезектерин бистер быжыы-биле тудар ужурлуг бис.

Иддия—каяа-даа каттышпазының шимчэшкининиң хүлээп көрдүгеен баштыңнарының бирээзи, ол ооң эрткеш—делегей ниитилежилгениң ат-алдарлыг кежигүнү боон турар.

Ооң ужурундан делегейниң улуг күрүнеи болур Иддияның болгаш делегей херектеринге боттуг чоруктун дериелин бедидерин күзээр өскеда күрүнелериниң хөй кезинин адынга чамдык бодалдарны маңаа илередирин күзээн турар бис.

Бирээде. Кижилериниң амытынына айыылдыг бүгүнинти болу бергени, бот-боттарының аразында харылзаа-холбааны болгаш бот-боттарының аразынга харысалганы билир чорук кижи бүрүзүнге амыдыралы чугула апаргаи ядролуг чүс чылда, каяа-даа каттышпазының шимчэшкини, Африканың чаңгыс эп организациязы, Мурнуу Азияның девискээринге кады ажылдажылганың ассоциациязы дээш ышкаш, өске-даа ыңдыг улустар аразының институттарының болгаш организацияларының ужур-дузазы улам улгадып турар. Ыңдыг байдалларда Каттышкан Нациялар Организациязының ажыл-чорудулгазының ооң-даа улуг ужур-дузалыг апаары билдингир болбайн аан.

Сөөлгү үеде күрүнелериниң ниитилежилгези калбарган, быжыккан база дуржулгалыг болу берген тускай догунаан күрүнелериниң КНО-да үүү дыңыг болгаш кымдаа-даа хамаарышпас болу берген, оларга чүү дээш база канчаар бадылаарын албадаарының орадажыышкынары хөй таварылгада болдунмайн барын турар, а делегей херектеринге кара туразында ажылаашкынарны дорт буруу шаап турар апаргаи.

(Төнчүзү 2-ги арыда).

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

шинтирлиг чорук кижи төрелгетенге дүвүреңгир амгы үеде бистиң барымдаалап көөр ужурга таваржыр апаарлар. Хамык ужур чүдел дизе, шынны билип алырын эмин эрттир орайтатпазында болуп турар.

Иддияның сагыш-сеткилиниң болгаш угаан-бодалының эртинелери бодунуң төрээн чуртунга ажылар дээш бистиң эртө-бурунгу өгбелеривис Иддияга «үш далайны кежилдир аян-чорук» кылып кээп турган.

Бистер бөгүн Иддияда боттарывыстың хөй хевирлиг ийи талалыг кады ажылдажылгавыстың принциптерин быжыглаар болгаш аңаа чаа-чаа перспективаларны ажыдар дээш келгеп-дир бис.

Экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга дугайында чаа дугуржулгага ат салдынган, ол совет-индий харылзааларның төөгүзүнде эң улуг дугуржулга боон турар.

Бистер мында бөгүн ооң удуртулгазы-биле кады тайбыңны бүгү кижи төрелгетениң эң үнелиг үүлү кылдыр көөр чорукту бадыткаарына идиг кылыр дээш келгеп бис.

Бо эртен Премьер-Министр дээрги Раджив Гандиниң болгаш мээң ат салганывыс ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптериниң дугайында Декларация чогум-на ол өндүр-улуг эпис сорулгага баран боон турар.

Ийет! Аңаа баран боон турар, чүге дээрге, ийи улуг күрүне ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптерин үүле чарлап турар эвес, харын база оларны улустар аразының харылзааларына боттуг, тодаргай практика-биле боттандырып эгелей берген.

Бүгү ядролуг боо-чепсекти болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин амгы үүс чылдың төнчүзүнге чедир үе-чадалап узуткаарының талазы-биле январь 15-те чарлаан совет программа, делегей тайбыңның болгаш аймык чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының концепциязы, бистиң ядролуг шенелделерге мораторийивис, өске-даа тайбың инициативаларның комплексизи — бо бүгү «Делиге ужуражыышкынның» алды кирижикчилериниң» угланыышкынына, сарыылдыг угаан-бодалдың күүзүнге, амгы болгаш келир үениң салгакчыларына тайбыңны болгаш бурунгаар дешилгени хандырын болур деп Иддияның бүзүрелиг-ге дүгжүп турар деп билип турар бис.

Делегейниң улустары аллы неделя мурнунда Рейкьявиктеи ядролуг чепсек чок делегейниң ыракта дүрзү-бараанын эвес, а ийи тала күзээн болгаш харысалгалыг чорукту көргүскен болза, ам даарта безин олче кирип болур чоокку боттуг үүлдү көргеп.

Төөгүлүг дугуржуушкунуң өзээн тургузары-биле аңаа, ол Рейкьявикке, хөй үүлдерин кылган турган.

Ынчалза-даа ону кылып шыдаттынмааны хараалаанчыг боон турар. Ооң оруунга «стратегтиг камгалал инициативазы» доора чыдыпкан.

Ыңдыг-даа болза, кижи төрелгеген ооң-биле эптежип олурар апаар деп бодаваан турар мен.

Амгы үеде байдал канчаардаа көстүп турар болза, угаан-бодаашкынга, эргежок чугула, боттуг болгаш болдунуп болур чүүлдериниң кызыгаар-хемчээлдериниң дугайында бистиң билиишкинивиске чаңгыс-ла чылдың иштинде бурунгаар канчаар-даа аажок улуг базым кылдынганының факт-барымдаазы бар боон турар.

Эртип турар чылда Иддияның Премьер-Министри дээрги Раджив Ганди-биле бистиң ийи удаа ужуражыышкынывыс болган. Эки талаже эргилишкин чедип алдынып болур, а ядролуг кыжаныышкын чайлаттынып болур дээрзин ооң-биле беседалар, бистиң аравыста солушкан бодалдарывыс болгаш информацияларывыс бүзүредип турар.

Ядролуг чепсектиң бүгү-ле шенеделерин бүрүнү-биле соксадыр дугайында айтырыг талазы-биле Иддияның чазааның туружун бедии-биле үнелеп көрүп турар бис. Иддия боду тускай-даа база Делиге эң баштай чылган алды күрүнеиң болуг-биле-даа, кандыг-даа ядролуг чазылдырыышкынар кылырына совет мораторийни деткээн.

Делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының идеязына хамаарыштыр Совет Эвилелиниң болгаш Иддияның туружунуң дөмейи бисти өөртүп турар. Делегейниң ол концепциязына магадылаттынган быжыг чорукту болгаш чаа шынарны хандырарының хөрээнге Дели декларациязы чаа базым боон турар.

Кайы-даа девискээрде меселдежишкиннииг база частып үнүп болур айыылдыг бодалдарны делегейниң бүгү-ле чиилежилгелериниң эрмелажыктарын барымдаалап шинтирлээриниң утказы-биле-даа алырга, делегей хуваттынмас болгаш бүрүн-бүдүн орап боон турар. Чүге дээрге Чер бөмбүрзээниң бирле точказында оттуг кывыскы бөмбүрэктэ чара теп-сиптер чазылдырымышкыны болдуруптуп болур.

Бүгү-ниитиниң тайбыны улус бүрүзүнүң бодунуң-на бажыңының эргининден эгелээр. Чогум-на ооң ужурунда Азияга дең-деск болгаш айыыл чок чорук Иддияга-даа, Совет Эвилелинге-даа ынны сорулга боон турардыр.

Совет Эвилелинге-даа деп чүвени онзалап айтыксан тур мен. Чүге дизе, Азияның үштүн бириндеп хөй кезин Совет Эвилелиниң девискээри боон турар, ынчаарга бистиң чүртүвүстүң барыын болгаш чөөн кезектерин холбаштырган эң чугула далай оруктары Иддия океанны таварын эрткен болгай.

Европага тайбың болгаш Азияга тайбың бистиң политикавыста дөмей утка-шынарлыг боон турар. Аңаа холбаштыр Рабиндранат Тагорнуң «Бажың болгаш тайбың» деп ыдыгамчыктыг романының ады бистиң хөделиишкиннеривисти тодарадып, тайылбырлаан өөр-левир ышкаш кылдыр дыңналып турар.

Бир эвес бистиң национал бажыңнарывыс быжыг болзун дээр болза, оларга тайбың херек, бир эвес тайбының тудуу будуу-бүрүн турзун дээр болза, бажыңның быжыглаттынган бүгү кезектерин бистер быжыы-биле тудар ужурлуг бис.

Иддия—каяа-даа каттышпазының шимчэшкининиң хүлээп көрдүгеен баштыңнарының бирээзи, ол ооң эрткеш—делегей ниитилежилгениң ат-алдарлыг кежигүнү боон турар.

Ооң ужурундан делегейниң улуг күрүнеи болур Иддияның болгаш делегей херектеринге боттуг чоруктун дериелин бедидерин күзээр өскеда күрүнелериниң хөй кезинин адынга чамдык бодалдарны маңаа илередирин күзээн турар бис.

Бирээде. Кижилериниң амытынына айыылдыг бүгүнинти болу бергени, бот-боттарының аразында харылзаа-холбааны болгаш бот-боттарының аразынга харысалганы билир чорук кижи бүрүзүнге амыдыралы чугула апаргаи ядролуг чүс чылда, каяа-даа каттышпазының шимчэшкини, Африканың чаңгыс эп организациязы, Мурнуу Азияның девискээринге кады ажылдажылганың ассоциациязы дээш ышкаш, өске-даа ыңдыг улустар аразының институттарының болгаш организацияларының ужур-дузазы улам улгадып турар. Ыңдыг байдалларда Каттышкан Нациялар Организациязының ажыл-чорудулгазының ооң-даа улуг ужур-дузалыг апаары билдингир болбайн аан.

Сөөлгү үеде күрүнелериниң ниитилежилгези калбарган, быжыккан база дуржулгалыг болу берген тускай догунаан күрүнелериниң КНО-да үүү дыңыг болгаш кымдаа-даа хамаарышпас болу берген, оларга чүү дээш база канчаар бадылаарын албадаарының орадажыышкынары хөй таварылгада болдунмайн барын турар, а делегей херектеринге кара туразында ажылаашкынарны дорт буруу шаап турар апаргаи.

(Төнчүзү 2-ги арыда).

НАЙЫРАЛ БОЛГАШ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА ДЭЭШ

ДЕЛИ. (СЭТА-ның тускай корр.). Ноябрь 27-де СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев болунуң турар черинге Индияның дашты-кы херектер министри Нарайан Даутта Тиварик, Индияның сан министри Вишванатх Пратап Сингхти болгаш Индияның ССРЭ-де элчини Трялоки Натх Каульду хүлээп алган.

М. С. Горбачевтуң болгаш Индияның Премьер-Министри Раджив Гандиниң аразынга дээди деңиелге болган ужуражыышкының совет-индий харылзааларының улам ынай хөгжүдер талазы-биле практиктиг түңнелериниң дугайында доңгу беседа болган. Колдуунда-ла экономика болгаш эртем-техниктиг харылзаалар талазы-биле чугаалашкан.

Беседага Э. А. Шеварднадзе, А. Ф. Добрынин киришкен.

* * *

Совет эртемниң культурамың болгаш уран чүүлүүн өмүнээзиндеп совет удуртукчуга Индияның оралакчы президентизи, Штаттар Чөвүлелиниң Даргазы Р. Венкатараман байыр чедирген.

Хосталга дээш Индияның демиселинге силерниң улуг удуртукчуңар В. И. Ленинниң көргүскен деткимчезиниң дугайын Индияда изиг-биле сактып турар деп, ол чугаалаан. Совет улуска бистиң магадаашкынывыс силериң революциянарыңа үезиндеп эгелээн. 1930 чылда Совет Эвилелинге чоруп чораан бистиң улуг шүлүкчүвүс Рабиндранат Тагор силериң революциядарны «чаа эра» деп адаан. Бистиң изиг ынак Премьер-Министривис Джавахарлал Неру силериң чуртуңарга 1927 чылда чораан болгаш силериң планыңар экономиканарны ол дыка сонуургаан. Биске Индияга өөрениг көөрү эргежок чугула болуушкынну Совет Эвилелинде боон турарын Неру көргеп, төптүг чорукту болгаш төөгүү эндевезиг аңаа ынчаар айыткан.

Индияже Совет Эвилелиндеп парламент делегацияларының доктаамал үндезининге кээп турары болгаш бистиң парламентарийлеривистиң ыңдыг делегацияларының Совет Эвилелинге барып турарының фактызы мында, Индияның парламентизинде олуржун турларга, онза сеткил ханыышкынын болдуруп турар. Ыңдыг солчуушкуннар бистиң улустарывыстың аразында найырал харылзааларын быжытлап, бот-боттарывыстың социал-политиктиг тургузуувустун дугайында билиглер-биле бисти байыдып турар.

Ниитизи-биле бүдүнге алырга, индий-совет экономиктиг кады ажылдажылга кончуг ховар болгаш өттүүнү болуп чогаадыг болур. Ол кады ажылдажылга бот-боттарын хүндүлежириниң принциптеринге үндезилеттинген болгаш кандыг-даа легелдерлер-биле холбашпаан деп, оракчы президент мелеп-дээн.

1971 чылда ийи чурттуң ат салганы тайбың болгаш найырал дугайында Керээге бедик үнелелди бергеш, ол керээ ёзулуг-ла төөгүлүг болуушкун болур деп, ол онзалап демдеглээн. Ол күчүлүг Волга хемниң ыдыктыг Гангбиле символиктиг каттыжыышкыны болур.

«Совет Эвилели биске үнелиг хөй белектерни берген, ынчалза-даа эң-не улуг үнелиг белээ — найырал болуур» деп, Джавахарлал Неруниң сөстерин сагындырып каарын күзедим.

Хүндүлүг дээрги оралакчы президент!

Хүндүлүг Премьер-Министр!

Хүндүлүг дээрги спикер!

Парламентиниң хүндүлүг кежигүннери!

Иддияның ыол индириндеп үүве чугаалаар алдарны меңээ берген-дир силер. Джавахарлал Неруну, Индира Гандини болгаш индий улустуң соңгааны өске-даа улуг удуртукчуларны бо индир билир.

Тайбыңның болгаш күүлеп кылбазының хөй он чылларда маңаа дыңналып турар йөрээли чурттуң боду-биле, ооң бурунгу чонунуң философиязы-биле тудуш кылдыр кижи төрелгетениң медерелинде билдиниг турар.

Силериң чуртуңарның миллион-миллион хамаатыларының бодалы болгаш үзел-соруу-биле делегейни холбаштырбышаан, ону бистиң канчаар көрүп турарывыска хамаарыштыр санал-оналды бодумнуң Ада-чуртумнуң өмүнээзиндеп силериң-биле маңаа солчужар бодаан ийик мен.

Бистиң ийи улустарывыска бир дөмей эргим үнелиг үүлдүн дугайында, оларны бир дөмей дүүредип турар үүлдериниң дугайында чугаалаар мен. Олар, бистиң улуг ийи нацияларывыс, кижи төрелгениниң эвээш эвес кезин болганда, бо индирдеп чугаалаан үүл үүле Индияга дыңналыр эвес дээрзинге бүзүрээрин күзээн ийик мен.

ССРЭ-ниң болгаш Индияның дем каттыштырган хөделиишкиннери болгаш кады ажылдажылгазы делегей политикаының улуг фактору болуп, делегей харылзааларының системазына тургузукчу рольду күүседип турар.

Амгы үениң кол айтырыгларының талазы-биле Совет Эвилелиниң болгаш улуг Индияның турушкарының чоогу, тайбыңга болгаш дең эргелиг кады ажылдажылгага, чепсегленишкинге дүжүрериниң база ядролуг дайынны болдурбазының дерээнге оларның бердингени маргылдаа чок ылаптыг.

Черниң улустарын ядролуг узуткаашкын халавыдан камгалап алыр дээш, албадаашынны болгаш күүлеэшкинге болдурбас, чон бүрүзү болдуның хөгжүлдезиниң оруун хостут шилгап болур делегейге ыңдыг үрүм дээш могаг-ылаг чок ажылдаарына шинтирлиг чорук кижи төрелгетенге дүвүреңгир амгы үеде бистиң барымдаалап көөр ужурга таваржыр апаарлар. Хамык ужур чүдел дизе, шынны билип алырын эмин эрттир орайтатпазында болуп турар.

Иддияның сагыш-сеткилиниң болгаш угаан-бодалының эртинелери бодунуң төрээн чуртунга ажылар дээш бистиң эртө-бурунгу өгбелеривис Иддияга «үш далайны кежилдир аян-чорук» кылып кээп турган.

Бистер бөгүн Иддияда боттарывыстың хөй хевирлиг ийи талалыг кады ажылдажылгавыстың принциптерин быжыглаар болгаш аңаа чаа-чаа перспективаларны ажыдар дээш келгеп-дир бис.

Экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылга дугайында чаа дугуржулгага ат салдынган, ол совет-индий харылзааларның төөгүзүнде эң улуг дугуржулга боон турар.

Бистер мында бөгүн ооң удуртулгазы-биле кады тайбыңны бүгү кижи төрелгетениң эң үнелиг үүлү кылдыр көөр чорукту бадыткаарына идиг кылыр дээш келгеп бис.

Бо эртен Премьер-Министр дээрги Раджив Гандиниң болгаш мээң ат салганывыс ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптериниң дугайында Декларация чогум-на ол өндүр-улуг эпис сорулгага баран боон турар.

Ийет! Аңаа баран боон турар, чүге дээрге, ийи улуг күрүне ядролуг чепсектен хостуг болгаш күчүлээшкин чок делегейниң принциптерин үүле чарлап турар эвес, харын база оларны улустар аразының харылзааларына боттуг, тодаргай практика-биле боттандырып эгелей берген.

Бүгү ядролуг боо-чепсекти болгаш массалыг узуткаашкынның өске-даа чепсектерин амгы үүс чылдың төнчүзүнге чедир үе-чадалап узуткаарының талазы-биле январь 15-те чарлаан совет программа, делегей тайбыңның болгаш аймык чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының концепциязы, бистиң ядролуг шенелделерге мораторийивис, өске-даа тайбың инициативаларның комплексизи — бо бүгү «Делиге ужуражыышкынның» алды кирижикчилериниң» угланыышкынына, сарыылдыг угаан-бодалдың күүзүнге, амгы болгаш келир үениң салгакчыларына тайбыңны болгаш бурунгаар дешилгени хандырын болур деп Иддияның бүзүрелиг-ге дүгжүп турар деп билип турар бис.

Делегейниң улустары аллы неделя мурнунда Рейкьявиктеи ядролуг чепсек чок делегейниң ыракта дүрзү-бараанын эвес, а ийи тала күзээн болгаш харысалгалыг чорукту көргүскен болза, ам даарта безин олче кирип болур чоокку боттуг үүлдү көргеп.

Төөгүлүг дугуржуушкунуң өзээн тургузары-биле аңаа, ол Рейкьявикке, хөй үүлдерин кылган турган.

Ынчалза-даа ону кылып шыдаттынмааны хараалаанчыг боон турар. Ооң оруунга «стратегтиг камгалал инициативазы» доора чыдыпкан.

Ыңдыг-даа болза, кижи төрелгеген ооң-биле эптежип олурар апаар деп бодаваан турар мен.

Амгы үеде байдал канчаардаа көстүп турар болза, угаан-бодаашкынга, эргежок чугула, боттуг болгаш болдунуп болур чүүлдериниң кызыгаар-хемчээлдериниң дугайында бистиң билиишкинивиске чаңгыс-ла чылдың иштинде бурунгаар канчаар-даа аажок улуг базым кылдынганының факт-барымдаазы бар боон турар.

Эртип турар чылда Иддияның Премьер-Министри дээрги Раджив Ганди-биле бистиң ийи удаа ужуражыышкынывыс болган. Эки талаже эргилишкин чедип алдынып болур, а ядролуг кыжаныышкын чайлаттынып болур дээрзин ооң-биле беседалар, бистиң аравыста солушкан бодалдарывыс болгаш информацияларывыс бүзүредип турар.

Ядролуг чепсектиң бүгү-ле шенеделерин бүрүнү-биле соксадыр дугайында айтырыг талазы-биле Иддияның чазааның туружун бедии-биле үнелеп көрүп турар бис. Иддия боду тускай-даа база Делиге эң баштай чылган алды күрүнеиң болуг-биле-даа, кандыг-даа ядролуг чазылдырыышкынар кылырына совет мораторийни деткээн.

Делегейниң айыыл чок чоруунуң бүгүнү хаара туткан системазын тургузарының идеязына хамаарыштыр Совет Эвилелиниң болгаш Иддияның туружунуң дөмейи бисти өөртүп турар. Делегейниң ол концепциязына магадылаттынган быжыг чорукту болгаш чаа шынарны хандырарының хөрээнге Дели декларациязы чаа базым боон турар.

Кайы-даа девискээрде меселдежишкиннииг база частып үнүп болур айыылдыг бодалдарны делегейниң бүгү-ле чиилежилгелериниң эрмелажыктарын барымдаалап шинтирлээриниң утказы-биле-даа алырга, делегей хуваттынмас болгаш бүрүн-бүдүн орап боон турар. Чүге дээрге Чер бөмбүрзээниң бирле точказында оттуг кывыскы бөмбүрэктэ чара теп-сиптер чазылдырымышкыны болдуруптуп болур.

Бүгү-ниитиниң тайбыны улус бүрүзүнүң бодунуң-на бажыңының эргининден эгелээр. Чогум-на ооң ужурунда Азияга дең-деск болгаш айыыл чок чорук Иддияга-даа, Совет Эвилелинге-даа ынны сорулга боон турардыр.

Совет Эвилелинге-даа деп чүвени онзалап айтыксан тур мен. Чүге дизе, Азияның үштүн бириндеп хөй кезин Совет Эвилелиниң девискээри боон турар, ынчаарга бистиң чүртүвүстүң барыын болгаш чөөн кезектерин холбаштырган эң чугула далай оруктары Иддия океанны таварын эрткен болгай.

Европага тайбың болгаш Азияга тайбың бистиң политикавыста дөмей утка-шынарлыг боон турар. Аңаа холбаштыр Рабиндранат Тагорнуң «Бажың болгаш тайбың» деп ыдыгамчыктыг романының ады бистиң хөделиишкиннеривисти тодарадып, тайылбырлаан өөр-левир ышкаш кылдыр дыңналып турар.

Бир эвес бистиң национал бажыңнарывыс быжыг болзун дээр болза, оларга тайбың херек, бир эвес тайбының тудуу будуу-бүрүн турзун дээр болза, бажыңның быжыглаттынган бүгү кезектерин бистер быжыы-биле тудар ужурлуг бис.

Иддия—каяа-даа каттышпазының шимчэшкининиң хүлээп көрдүгеен баштыңнарының бирээзи, ол ооң эрткеш—делегей ниитилежилгениң ат-алдарлыг кежигүнү боон турар.

Ооң ужурундан делегейниң улуг күрүнеи болур Иддияның болгаш делегей херектеринге боттуг чоруктун дериелин бедидерин күзээр өскеда күрүнелериниң хөй кезинин адынга чамдык бодалдарны маңаа илередирин күзээн турар бис.

Бирээде. Кижилериниң амытынына айыылдыг бүгүнинти болу бергени, бот-боттарының аразында харылзаа-холбааны болгаш бот-боттарының аразынга харысалганы билир чорук кижи бүрүзүнге амыдыралы чугула апаргаи ядролуг чүс чылда, каяа-даа каттышпазының шимчэшкини, Африканың чаңгыс эп организациязы, Мурнуу Азияның девискээринге кады ажылдажылганың ассоциациязы дээш ышкаш, өске-даа ыңдыг улустар аразының институттарының болгаш организацияларының ужур-дузазы улам улгадып турар. Ыңдыг байдалларда Каттышкан Нациялар Организациязының ажыл-чорудулгазының ооң-даа улуг ужур-дузалыг апаары билдингир болбайн аан.

Сөөлгү үеде күрүнелериниң ниитилежилгези калбарган, быжыккан база дуржулгалыг болу берген тускай догунаан күрүнелериниң КНО-да үүү дыңыг болгаш кымдаа-даа хамаарышпас болу берген, оларга чүү дээш база канчаар бадылаарын албадаарының орадажыышкынары хөй таварылгада болдунмайн барын турар, а делегей херектеринге кара туразында ажылаашкынарны дорт буруу шаап турар апаргаи.

* * *

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев бөгүн кежээ Индия Республиканың Премьер-Министри Раджив Гандиге алдар болдуруп, совет элчин черинге шайлалга кылган.

Р. Ганди-биле кады дашты-кы херектер министри Н. Д. Тивари, Иддияның чазааның өске-даа кежигүннери, парламентарийлер, сураглыг политиктиг ажылдакчылар, ажылчы-херекчи, эртем

АЗИЯНЫҢ БЫЖЫГ ТУРУШТУГ БОЛГАШ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУУ—БҮГҮДЕНИҢ ХЕРЭЭ

(Төнчүү. Эгези 1-ги арыында).

Ындыг чорук чамдык кижилерге таарышпайн турар болгаш КНО-нуң «кризизиниң» дугайында чугаалар үнүп эгелээн. Чүгле чугаалар эвес, харын-даа ооң чогумчалыг ажыл-чорудулгазынга шынап-ла шаптыктаар дээн хөделишкиннер боолу турар. Бис, харын сыр дедир, КНО-нуң составының дыка өскен-биле болгаш ооң кежигүннериниң бот-тускайлаң чоруу улгатканы-биле ооң ролю өзүп турар деп санап турар бис.

Ядро-космос эразында 159 күрүнеин каттыштырып турар КНО оны үндезилеп тургузуп турар үеде баш удур көрдүгеин тайбыныы программазын тургузарының дугайында, космос делгемин тайбың шиңгээдин алырының болгаш ажылдарының дугайында саналды КНО-га кирген. Ооң-биле кады ол чүгле хөгжүн чурттарга хамаржыр эвес.

Ол херекке хөгжүп орар чурттарның ат-алдары болгаш ол сорулгаларны шиитпирлээрге кады ажылдажылганы чорударынга оларның күзели, космосту шиңгээдип алырын делегейниң калбак кооперациязының үндезинге тайбың орукче шилчилериге сонуургалды чугула рольдуг болур деп санап турар бис.

Ынчангаш бис ол космос күрүнелериниң дузазы-биле хөгжүп орар чурттарның чалгы-биле каттышкан шинчилеттерин чорудар болгаш космос техниказын, чижээлээрге, бойдус курлавырларын өөренип көөрүгге спутниктерни чогаадып кылыр делегей төвүн тургузарын саналдап турар бис. Ындыг төпке хөгжүп орар чурттардан специалистерни, ооң иштинде космонавтыларны белеткээр школа, ол ышкаш космос объектилерин салып үндүрер полигон туруп болур.

Бир эвес Индия ындыг төп турар черин болуунуң девискээринге бээринге белеван алгергейлээр болза, бис аңаа байыр чедирер ийик бис.

Үште. Индий океанны тайбың зоназы кылдыр чарлаар дугайында КНО-нуң Декларациязын боттандырын чорудар сорулга-биле 1988 чылдан орай эвесте делегей конференциязын эрттирер дугайында КНО-нуң шиитпирин Совет Эвилелиниң болгаш Индияның деткип турары билдингир болгай. Индий океанны демилитараазаарымың хөрээн шинчедип үндүрери эргежок чугула.

Индий океан районунга шерег-политиктиг доктаамал чорукту быжыглаары дээн туржуп тура, Совет Эвилели:

— Индий океанда доктаамал шериг корабльдерлиг АКШ болгаш өске-даа эрик чоогунда эвес күрүнелер-биле шериг-далай күштериниң санын болгаш ажыл-чорудулгазын улуу-биле кызырар дугайында чугаалажыышкынарны эгелээрге кезээде белен;

— АКШ болгаш Азияның сонуургалдыг чурттары-биле Азияга болгаш Индий база Оожум океаннарыңа девискээринге шериг талазы-биле бүзүүрежириниң хемчегериниң дугайында чугаалажыышкынарны чорударынга белен. Чижээ, ол чурттарның кургаг чер (амфибия), шериг-далай болгаш шериг-агаар күштерин өскээр чорудуп турарының болгаш оларның өөредилгелериниң дугайын баш удур дынадырының дугайы мында кирип турар;

— далай оруктарының, ооң иштинде Персид мугулдуруи, Ормуз болгаш Малакк өдүглерин кириштир, айыыл чок чоруунуң магадылалдарын, ол ышкаш эрик чоогунуң чурттарының оларның бойдус курлавырларына тускай эргезинің магадылалдарын ажылдап кылыр сорулга-биле Индий океанның сугларын ажыглап турар бүгү күрүнелериниң хөй талалыг чугаалажыышкынарынга киржириңге белен;

— Индий океанның кырында агаар оруктарының айыыл чок болуруның дугайында шагда-ла чугула апарган хөй талалыг дугуржулганы ажылдап кылырына киржириңге белен;

— далай болгаш агаар оруктарына терроризм-биле демисел дугайында делегей конвенциязын ажылдап кылырына киржириңге болгаш ооң киржикчизи болуруна белен.

Бо бүгү үүлдер болза Индий океанның зоназына тайбының хандырарының айтырыын дөгере хаара тутканы ол эвес-ле болгай, ынчангаш бис маңаа хамаарыштыр өске чурттарның саналдарын чугаалажып көөрүгге белен бис. Үстүнде адаанывыс саналдарны боттандырар болза, ук девискээрде байдалды чогумчударынга дузалаар ийик.

Парламентиниң хүндүлүг кежигүннери, бистиң чурттарывыстың улустарын хөй үүлдер чоокшулаштырып турар. Ынчалза-даа бот-болуунче буянныг чоокшулаажыкынның бо одуруунга бистиң угаан-бодал культураларывыс амыдыралдың утказын доктаамал болгаш ханы дилеп турарын онзалап демдеглээр болаан ийик мен. Кижи кандыг болур ужурлугул деп айтырыг аңаала айтырыг эвес. Кижиниң үлүзелгезиниң дугайында, ооң амыдыралчы оруунуң шынының дугайында, кижи болуп болу сайзырангайжыттынар дугайында бодалдар бистиң ийи чурттарывыстың улуг генийлериниң угаанын амыраттайн турган. Амыдыралдың утказын дилээри оларның улусчу чаңчылдарынга: кижи — кижизиг болуру—кижи төрелгетен деп үш билиишкин өстерден тургустунган. Ынчангаш чөгенчиг прагматизм бистиң национал характерлеривистиң ылгаар демдээ болбайн турар.

Гуманизминиң бедик деңнели бистиң чурттарывыстың политиказында база илереп турар: совет-даа, индий-даа улустар чүгле боттарының айыыл чок чоруун, боттарының эргеажыктарын бодап турар эвес, харын ону бүгү-ниитиниң айыыл чок чоруу-биле, ниитн кижилериниң идегелдери-биле холбаштырып турар.

Бистер ам ядролуг боо-чепсекти узуткаарынче чүткүүшаан, күүүлээшкин чок делегей дээш турушпушаан, кижиниң чаагай чоруунуң дугайын — амыдырал хөгжүлдезиниң бирги болгаш кол сорулгазының дугайын ыдодап турар бис.

Бөгүн дайын айыыды дээрге, чүгле сагыш-сеткил кадыкшылын үреп турар аар үүрге эвес. Чепсекти эңдере бүдүрери дээрге материалдыг, интеллектуалдыг болгаш өске-даа кайгамчык улуг курлавырларны өскээр чардыктырары болгаш ооң-биле кады — кижиниң амыдырал байдалын экижидеринге эргежок чугула хөреңгилерин кижиден былаап ап турары ол болур. А ол дээрге болдунуң чогаадыкчы ажылы-биле кижиниң ниитилелди байлакшыдар аргазын кызырып турары-дыр.

Бир эвес бистер шынап-ла эң шиитпирлиг ёзу-биле миллиард-миллиард кижилериниң амыдыралын эки талаже өскертир дээр болзувусса, аңаа эргежок чугула хөреңгини дайын сорулгаларына чарыгдалдардан уштуп алыр бис. Биргээр чугаалаарга, чепсекти эңдере бүдүрериниң материалдыг баазазын одура кескеш, ооң алган хөреңгинин хөгжүлде сорулгаларына ажыглаар.

Кижилериниң ниити сорулгаларын шиитпирлээр арганы чогум-на харын бо оруктан дилээр ужурлуг деп үвени көрген баштайгы политиктиг ажылдакчыларың бирээзи индий улустун улуг уруу Индира Ганди болган дээрзин маңаа холбаштыр сактыр ужурлуг бис. Боо-чепсекти дүжүрери чүгле улам айыыл чок делегейни эвес, харын амыдыралдың улам бедик шынарын хандырар деп чүвеин Совет Эвилели база чайгылып чок демдеглеп келген.

Бо айтырыг талазы-биле бистиң туруштарывыс Индияның болган «Делиниң алдызының» туруштары-биле дүгжүп турар. Бистер боо-чепсекти дүжүреринин болгаш хөгжүлдениң аразында холбаа талазы-биле КНО-нуң конференциязын дүрген чыылдырары дээш туржуп турар бис. Ынчалза-даа дугуржулга чок боон турарындан, боо-чепсекти бүдүреринге делегейде эң хөй чарыгдал кылып турар чүгле чаңгыс чүрттүң үржүү-биле ол ам дээрезинде чедип алдынмаан.

Чүгле ядролуг чепсекти чайладыры, космос чепсээн хорууру болгаш химиктиг чепсекти узуткаары, чүгле камгалалга хереглелдериниң четчирин барымдаалап кызыгаарлаарының принциви улустарның амыдыралын экижиде-ринге эргежок чугула хөреңгилерин бээр.

Бир эвес ол болдуна бээр болза, ынчан амгы салгал үеэзинде ашты, ядыы-түреңги байдалды, бижик билбес чорукту, өске-даа социал болгаш экономиктиг үржүктарны долузу-биле чок кылырының сорулгазын практиктиг ажыл-хереттер кырынга тургузуп болур-дур.

Кажан он-он миллион кижилер хилинчектенип турда, кажан олар эң-не эргежок чугула үүлдерге кызгадаашкынга таваржып турда, сеңээ көңгүс-ле хамаарышпас ышкаш кылдыр ынчаар чурттаары черле болдунмас.

Боо-чепсекти эңдере бүдүрерин соксадыры делегейниң чаа экономиктиг чурумунуң идеяларын херек кырында боттандырарына идигин бээр. Хөй-хөй чурттарның чүгле экономиказынга чидин-биле хамааржып турар эвес, харын-даа политиктиг үржүктарлыг болуп турар даштыкы өрениң айтырыын шиитпирлээрин база ол чиигедип турар.

Ындыг болганда боо-чепсекти дүжүрер дугайында айтырыг хөй талалыг болуп турар-дыр. Ону бүгү талалыг көрүп шиитпирлээр херек. Ооң аңгыда чепсегленишкининиң бир хевирин эңдере бүдүрери, ооң өске хевирлерин эңдере бүдүрери-биле солчу бээрин болдурбас херек. Бир эвес бистер өске черге массалыг узуткаашкынның чепсектерин мөөңнеп алыр дээш, бир өске чөрге боо-чепсекти дүжүрүп алыр болзувусса, ол дээрге чепсегленишкинин дүжүрери эвес, а мегелээшкиндир.

Мен СКИ дугайын чугаалап турарым ол, ол инициатива, делегейниң авторитеттиг кижилериниң бодалы-биле алырга, хөй-хөй чурттарның улустарының «карманынга» база бир аажок улуг ойбакты кылып каар деп кыжаныы турар. Ол чүгле камгалал программазы эвес, харын-даа ол шериг эвес экономикаларның хөгжүлдезинге база идигни берип, ажылдаар черлерин көвүдедир болгаш харын-даа улустун чаагай чоруун белидер деп делегейниң хөй-ниитизин сургап турар. Бо маргылдаа кылыр чер эвес-тир. СКИ-ниң дузазы-биле өске күрүнелерге амыдырай кандыг болурун чүгле албадаар эвес, харын-даа өскелериң яларалыңың күсели-биле бодунуң национал продуктузун көвүдедип алырын ол программаның арын-нүүр чок камгалакчылары чажырбайн турарын чугаалап каайн.

Түңнелинде совет-индий харылзаалар дугайында катап чугаалаарын чөпшээреп көрүүцер. Олар тайбың, найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында бистің Керээвистиң бүзүрелдиг үндезинниде турун турар.

Ол керээ кайы-кайызынгаа ажыктыг харылзаалардың болгаш холбаалардың бүзүрелдиг хөгжүлдезинге делгем аргаларны ажыдып берген.

Ооң-биле кады ооң дээди утказы — бир азы ийи талага хамаарыштыр нарын байдал тургустунун келген таварылгада чогуур хемчег алыр деп ийи таланың хүлээгенинде.

Ындыг байдалдар тургустунун турган болгай. ССРЭ-даа, Индия-даа боттарының хүлээлгелеринге шынчы болуп артканнар, олар бистің керээвистиң ёзузунга дүүшүр хөделип турганнар.

Совет Эвилели биле Индия Республиканың аразында найырал болгаш кады ажылдажылга үеинің шылгалдазын тудуп эткен. Бистің парламентилеривистің аразында моон соңгаар-даа хөгжүдери эргежок чугула харылзаалар болгаш холбаалар аңаа чугула рольдуг ойнаа турар. Ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Соведениң өмүнээзинден чугаалап тур мен.

«Шуптузу деп хемчээлге тиилекчилер болуп турар болгаш ким-даа аштырышкынга таварышпас чүгле ындыг тиилелге ёзулуг тиилелге кылдыр санаттырын болур»* Бо сөстер силерге билдингир, олар кымныыл дээрзин билир силер. Индияның черинге ийи чартык муң чыл бурунгаар дыңналган ол дүрүм ам кайы хире оныа уткалыг болгандыр. Ядролуг чепсектің чүс чылында боон болур чаңгыс тиилелге — ол дээрге угаанбодалдың тиилелгези-дир. Ол дээш кады демисежилиңер!

Хүндүлүг парламент кежигүннери, Индияның улузунуң чаагай чоруу дээш, бүгү-ниити тайбың дээш силерниң бодалдарынарга болгаш ажыл-хереттерңерге чедишкинин силерге күзелин.

Совет Эвилелиниң болгаш Индияның улустарының аразында найырал бижыгын турзун! Четтирдим!

• • •

М. С. Горбачевтуң чугаазын улуг кичээңгей-биле дыңнаан болгаш үргүлчүледдиг адыш часкаашкыны боон турган.

*Будданың сөстери. 1961 чылда Кремльге болган митингге бодунуң чугаазынга Дж. Неру ол сөстерни киргген.

Дараазында Р. Ганди чүве чугаалаан.

Мында бистериң аравыста улуг болгаш найыралчы чурттуң улуг болгаш быжыг турушту улуртукчузунун турун турарын боттарывыска улуг алдар кылдыр санап турар бис. Бистің улуг хүндүткелдиг валчывыстың көргеин ышкаш ол хире кыска хуусаның иштинде хөй эвес күрүне ажылдакчылары бүгү делегейни ыяк билип алыр аргалыг боон турган. Ол чогум кандыг кижил, ооң сорулгазы чүл, ооң көрүүшкүнү кандыгыл дээрзин билип алырывыстын. Совет Эвилелиниң канчаар-даа аажок улуг күчү-шыдалын тайбың ышкаш ындыг улуг эчис сорулганы чедип алырынга бараалгадырынга ооң шиитпирлиниң дугайын билип алырывыстың аргазын ооң чугаазы биске берген.

Бистер боттарывыстың хамаарышпас чоруувусту чедип алганывыстын эң-не эге үеэзинден эгелээш, хостуг чорук, чечектелишкин болгаш тайбың боттарының аразында чарылбас холбаалыг дээрзиниң дугайын билип келген бис. Бистің куженишкиниерривис Индияның экономиктиг хегжүлдезинче, Индияның күчү-шыдалын бижыглаарынче угланган. Ооң-биле кады бистер бүгү делегейге тайбыңче болгаш кады ажылдажылгаже чүткүп турар бис.

Р. Ганди Рейкьявикке кылган совет саналдарга байыр чедиргеш, мынча деп медеглээн: ол саналдарның улуг хемчээлдин болгаш дидими кижини магададып турар! Ядролуг чепсектиг бүгү чурттар кижи төрелгетенинің күзелин ёзугаар ядролуг чепсекти узуткаар болгаш месилдежишкининиң космосче нептереп, үнерин баш кылур болдурбас дээш, хүлээндирип турар күштүг дугуржулганы чарар ужурлуг.

Совет Эвилели Индия-биле найыралды кайы хире чугула ужур-дузалыг кылдыр көрүп турарын Силериниң аян-чоруунар көргүзүп турар — деп, Премьер-Министр уламчылап чугаалаан. Ол силериниң улуг чуртуңарның найыралын бистериңиң кайы хире үнелеп турарывысты көргүзер арганы биске база берип турар. Ол—бисти аар-берге үелерде деткээн болгаш амгы үениң экономиказын тургузарывыска дузалаан найырал-дыр.

Ужуражышкынның киржикчилериниң улусчу палатаның спикери Балрам Джакхар чүве чугаалаан. Индий-совет найырал хүн келген тудум-на улам бижыгын турар — деп, ол чугаалаан. Ынчангаш ол найырал чайгаар үргүлчүлевишаан, кижиниң ажыл-чорудулгазының барык-ла бүгү — экономика, социал болгаш культура, эртем болгаш техника адырларынга шуптузунга практиктиг үре-түңнелин берген. Совет Эвилелиниң экономиктиг болгаш техниктиг кады ажылдажылгазы боттарының күжүнге даянган күчүлүг үлетпүр базаны болгаш экономиканы бистің тургузарывыска боттуг дузаны чедирген. Ийи чурттуң эртемденнери эртем болгаш техника талазы-биле үре-түңнелдиг кады ажыллажылганы кылып турар. 1984 чылдың апрель 3-те космоска кады кылган индий-совет ужудуушкун чаа делгемнерни шинчилээриниң түңнелдерин чедип алырынга бистің ниити оралдажыышкынарывыстың төөгүзүнге канчаардаа аажок улуг чедишкин болган, аңаа, космоска, тайбың турарын магадылаарын чедип алырын күзеп турар бис. Бистің харылзааларывыс үе-шагның шылгалдазын тудуп, албадал-кызамдаашкынның бүгү хөвирлерин ажып эткен. Бистің ийи чурттарывыстың 1971 чылдала ат салганы тайбың, найырал болгаш кады ажылдажылга дугайында Керээ бистің ийи чуртувустуң аразынга бүгү талазы-биле чаңчыл апарган найыралды хөгжүдеринге идигин берген болгаш ол керээ бистің бүгү делегейге тайбыңга бижыы-биле бердингеннивистің ёзулуг көргүзүү боон турар.

Ядролуг шенелделерин соксадыындан эгелээш, ядролуг чепсекти эңдере бүдүрерин соксадыры болгаш боо-чепсектің космосче нептереп үнерин болдурбазы бистің үевисте кижи төрелгетенинің мурнуунда тургустунган эң чүгүла сорулга боон турарынга бистің ийи улузувус бижыы-биле бүзүреп турар.

Түңнелиңде спикер ССРЭ-ниң Дээди Соведениң кежигүннеринге болгаш ССРЭ-ниң улуг чонунга индий парламентиниң кежигүннериндеи найыралдың база аңы-дуңма ёзузунуң байыры болгаш эң эки үүлдерни күзээнин дайчыткан.

• • •

Р. Венкатараманың, М. С. Горбачевтуң, Р. Гандиниң болгаш Б. Джакхарның чугааларын улуг кичээңгей-биле дыңнаан болгаш үргүлчүледдиг адыш часкаашкыны чаңгыс эвес удаа үзе кирип турган.

В. БАЙДАШИН,
А. БЕЛИКОВ,
Г. ШИШКИН.

МАЛЧЫННАРГА

«Сүт-Хөл» совхозтуң төп чаванылга мастерскаязының Анатолий Сарыларга удуртқан чазаныкчылары кышталарга херектиг эт-херекселдерин кылып турар.

Олар Ак-Тал-Аксы, Кара-Чыраа сүт-бараан фермаларына, Шеленин, Өленниң хойжуларына хаалгаларны, соңга кастаактарын, бус үндүрер хоорааларын болгаш өске-даа херекселдерни чаап бергилиңер. Ол ажылдарны ам-даа уламчылап турар. Чазаныкчылар Алексей Ооржак, Александр Ондар, Геннадий Куулар олар эки ажылдап турар.

ТУДУГЖУЛАРНЫҢ ҮЛУУ

Ол-ла совхозтуң Мөңге Монгуштуң баштаны 5 кижи составтыг тудугжулар авеноза база малчыннарны чымыштыг ажыл-ижинге дузалажып турар. Кара-Чыраа салбырының Өлен хойжу бригадазында үш кажааны чаартып, сентевиваан, чылыглаашкынын чорутканнар.

Кара-Чыраа сүт-бараан фермазында инек кажаларының чедир кылдынмаан чамдык ажылдарын кылып, дузаны көргүскеннер. Бо авеноза Б. Монгуш, О. Ооржак ышкаш тудугжулар кышталарда доктаамал ажылдап турар. Тудугжулар ажылын уламчылавышаннар.

Б. ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

СААНЧЫ РОБОТ

Винница областың Ямполь районда «Россия» совхоз турар. Өске ажыл-агыйларның сүт-бараан фермаларының ажылдакчылары, өске-даа чон сөлгу үеде ынаар шуужуп турар апарган. Чүгге дээрге совхозтуң сүт-бараан фермазында робот ажылдап берген.

Ында роботчуттуган «Тандем» дээн тургузуг саанчыларның саның ийи катар кызыргаан. «Тандем» саанчыларын ажылын чүгле чиигеткен эвес, а сүттүң шынарын база белгиткен, ам күрүнеге садар сүт үүгле бирги сорт-биле хүлээп алдынын турар.

Н. ГУСАРЕВ.
(«ПРАВДА» солуудан).

ЧЫЛ ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕН

«Тыва көдээ тудут» трестиң Барыын-Хемчик районда № 741 КМК-зын РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу база Кушажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи Күжүгет Шойдар-оол удуртып турар. Ооң бот-орулга-чарылгалыг тудугжу бригадазы үүгле районда эвес, а республикада сураглыг, мурнакчы бригадаларның бирээзи. Ажыл-ишчи, найыралдыг бригаданың кежигүннери он ийиги беш чылдың баштайгы чылының планныг онаалдаларын хуусаа бетинде күүседир дээн хүлээлгезин бо чылдың он айларында күүсеткен болгаш амгы үеде келир чылдың үлүүнде ажылдап турар.

Бригаданың тудугжуларының ажылының хемчээли чылдан чылче немежип, шынары улам экижип келген. Бо чылын тудугжулар 585 мун рубльдин тудут-монтаж ажылдарын кылыр хүлээлгезин октябрь айның бирги чартыында күүсеп, он айларда 627 мун рубльдің тудут-монтаж ажылдарын кылган. Олар ылаңгыя көдээге чурттарга бажыңнарын тударынче бо чылын чугула сагыш салган. Бригадир-биле ужуражырымга, ажыл-ижин мынчаар таныштырган:

— Бо чылын ийи аал ишти чурттаар он бажыңны ажыглаага киирдивис. «Барлык» совхозта 140 орунуг уруглар ясли-садын шеверлекчилерге хүлээттивис. Тодаргайларга «Дөн-Терезин» совхозка үш, «Барлыкка» үш, Кызыл-Мажалыкка бир, Сүт-Хөлге үш бажыңны ажыглаага киирген келдивис. Ам чыл төкчүзүнге чедир «Дөн-Терезин», «Барлык» совхозтарда чаа тудуп эгелээнивис ийи аал чурттаар бир-бир бажыңнарны ажыглаага киирерин шиитпирледивис — деп, ол тайылбырлады.

Күжүгет Шойдар-оолдуң бригада кежигүннериниң чамдыкы келир чылын ажыглаага киирер ийи аал ишти чурттаар үш бажыңның таваан «Шекпээр» совхозтуң төвү Биче-Тей суурда салып эгелээн. Бригада кежигүннери быжыг сагыага-чурумну тудуп, ажылын эде көргениниң ачызында, мурнуку черин салбайн келген. Маңаа тудугжуларның туруушкун чок ажылдаарынга тудуг материалдары-биле үзүк чок хандырылга улуг деткимче болган. Ооң аңгыда бригадириң кызымак, организакчы чоруу, кижи бүрүзүдек негелдеп шыңгыратканы шалыпчы ажылдаарынга идигин берген. Тудугжуларның аразында ажылынга бердинген, доочун-даа, аныяк-даа кижилер бар. Олар планын ажыр күүсеп келген болгаш өскелерге үлегерлиг. Бригада кежигүннери ССРЭ-ниң Дээди Соведениң чаа болуп эткен он бирги чыыжының алдыгы сессиязының материалдары-биле бүрүн танышканнар. Бригадир дараазында одуруглар-ны онзалады:

— Келир чылын чуртка 126,2 миллион дөрбелчин метр шөлдүт чурттарга бажыңнарын тударын төлевилээн. Ол беш чыл планының онаалдазындан дыка ажып турар. Эрткен беш чылда ортумаа-биле ажыглаага киргениниң 15,8 миллион дөрбелчин метр хөй болур деп күрүне планында айыткан чорду. Ындыг болбастың арга чок. Бисте чурттарга бажыңнарынга негелде чыл бүрүде улгадып турар. Бо бүгүге бистің үлүүвүс база кирер дээрзи чугаажок, моон соңгаар-даа чурттарга бажыңнарын хөйнү тударын планнап турар бис — деп, ол чугаалап орду.

Улуг Октябрьның 70 чыл болур оюнга бүгү чон амдыгааштан белеткенип, аңаа күш-ажылчы чедишкиниер-биле ужуражыр сорулганы салган ажылдап турар. Ындыг болбастың аргажок. Ол бистің чуртувустуң төөгүзүнде улуг болуушкун. Ш. Күжүгеттің бригадазы ол байырлалга күш-ажылчы чедишкиниер-биле ужуражыр дээш планын эде көрүп, бедиткен социалистиг хүлээлгени алган. Келир чылдың планында көрдүнген тудуг-монтаж ажылдарының планын олар бо улуг байырлалдың бүдүүзүнде күүседирин хүлээнгенер. Шалыпчы бригаданың тудугжулары сөглээн сөзүн ажыл-херекке чайлыг боттандырар дээрзинге бүзүрелдиглер.

Х. МОНГУШ.
Барыын-Хемчик район.

ЧУРУКТА: аныяк саанчы Вера Түлүш Каа-Хем районда СЭКП-ниң XXV съездиан аттыг совхозта саанылариның ортузунда социалистиг чарышка ялгелкейлиг киржип, саалдага бедик көргүзүглерин база чедип ап турар.

Ол бодунга быжыглаан инектерин ажаап, чемгерериниче доктаамал сагыш салып, рацион ёзугаар чемнериң каап берип, суттарып, оларның өдээн аштап турар.

Ол ферманың саанчылары он ийиги беш чылдың ийи чылының планныг даалгазын Улуг Октябрьның 70 чыл оюнда күүседир деп бедиткен социалистиг хүлээлгени алганнар. Ону күүседирн дээш кызымак ажылдап турар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШАҢНАЛДАР ДУГАЙЫНДА

Кижи төрелгетениң төөгүзүнден, кижи сактың четпес ырак үеледен эгелээш-ле күрүнелер боттарының шылгаран хамаатыларын ылгап демдеглээр, чон мурнуунга көскү үнелелди оларга бээр шаңналдарны (эт-бараан, чепсек, каастаныглар, каскоя кылымалдар дээш) тыпсыр чаңчылдыг чораан. Ол шаңналдарның аразындан орден-хавыяа онза ылгалдыг болуп оон эдилекчизиге бедик чоргааралды берип келген. 1917 чылда Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн соон дарый, 1918 чылда Совет чазактың баштайгы дээди шаңналы — Дайынны Кызыл Тук орденин тургускан болгаш ооң-биле эң-не шылгаан полководчуларны шаңнап турган.

1921 чылда Тыва Арат Республика тургустунган. Революсчу эрге-чагырганың дайыннары чаңгыс эвес удаа ок-боолуг тура халыжып, төөгүнүң оруундан мөңге чайлаан эргиниң дарлакчы эрге-чагыргазын эгидер сорулганы салып, 1930—1932 чылдарда Хемчикке база Качык-Сайгал, Тере-Хөлге үнген дээрбечилериниң революцияга удур хөделишкинин күш-биле базып, чаа эрге-чагырганы камгалаар ужур ол үедеги революсчу чонунуң үлүүнге таварышкан. Тыва күрүнеин тускай догуннаар аргазын, ооң хосталгазын база хамаарышпас чоруун камгалаан хөй-хөй революсчу дайынчылар шылгарап үнген. Оларны шаңнаары болгаш мактаары чугула апарган. 1933 чылдың май 27-де ТАР чазаа үш кижи составтыг (Сеңгиижик — даргазы, Шагдыр-Сюрюн, Мандал-оол олар кежигүннери) онза комиссияны тургускан.

1932—1935 чылдарда ТАР-ның дээди хавыязы болуур орденин чурудуп, белеткеп кылдырып эгелээн. Ону кылдырарда, хөй удаа дугуржулгалар, бижиилгелер болгулаан. Чижээлээрге, ынчаарда ССРЭ-ге элчин турган Танов Седип-оол 1932 чылдың май 17-де Тываже чагаазынга мынчаар бижээн: «...Кызыл Шеригниң орденин ол черге дүргеи кылдыртып чорудунар дээнинерни ССРЭ-ниң орден-биле дөмей болганындан чөпшээреведи. Аңаа холбаштыр 14 хевириниң кайы-бирээзин бадылааш, чорудуп көрүнер»— дээн. Далаш күзелиязы-бүрү чедир болаттынмаан чылдагаанардан боттанмайн баргын. Оон-биле чергелештир ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Хүндүлел бижиин белеткеп бергеи. 1935 чылдың март 17-де үнген ТАР-ның чазааның Чарлыыбиле «Национал Революциянын хавыязы» деп аттыг баштайгы орденин бүгү хевирин, негелдеин бадылаан бижиинде: «Ортузунда Сүлде дөмдекте аттыг кижиниң тонун кызыл кылдыр... Орденниң дөжээн кызыл пес-биле кылыр болза чогуур»—деп бижээн. Ол баштайгы орденнинг болду ам Тываның чурт-шинчилел музейинде бар. Оон эдилекчилериниң чуруктары эртем-шинчилел институдунуң фондузунда шыгжаттынган. Чүгле 1935 чылды сөөлзүреди Тываның күрүнеин дээди шаңналы— орденни чагыг ёзугаар ССРЭ-ге кылдырткан. Эң баштай шаңналдарны орден-хавыаалар-биле 1936 чылда ТАР-ның 15 чыл оюнга холбаштыр онза шылгааннарга тывыскан. Оон бээр ам бежен чыл ашкан.

Орден-хавыа-биле ТАР чазаа аажок бедик негелдеге, ховар таварылгаларда эвээшле кижилерни чыл бүрүде шаңнап келген мындыг медээ саннар бар: 1936 чылда —21 кижини, 1937—он, 1938 — чээрби дөрт, 1939—дөрт, 1940 — сес, 1941—аллан үш кижини шаңнаан. А дайын чылдарында ол саннар ковудээн чүге дээрге, хөй фронтучуларны база тылга маадырлыг күш-ажылы дээш шылгаанарны удаа-дараа шаңнагылаан. 1940 чылдан эгелээш, Тывага Күш-ажыл ордени болгаш «Дайынчы шылгарал» деп медаль база 1943 чылдан «Мурнакчы малчын» деп хөрек демдээ тыптып келген. Дайын чылдарында «Дайынчы Кызыл Тук» орденин тургузар дугайында төлевилел база кылдынып турган.

ТАР-ның дээди орден-хавыязы-биле ниитизи-биле 300 чыгы кижи шаңнаткан. Оларның иштинде С. К. Тока үш удаа, О. О. Полат, Н. Ч. Товариштай, А. А. Пальмбах олар ийи-ийи удаа шаңнатканнар. ТАР-ның бедик шаңналын алганнар: И. В. Сталин, В. М. Молотов, Г. К. Жуков, В. С. Соколовский, И. И. Федюнинский, Л. И. Говоров, А. Е. Бадаев, О. И. Городовиков, М. А. Рейтер болгаш Совет күрүнеиниң ооң-даа өске алдарлыг кижилери бар. Ол бедик шаңналдың эдилекчилериниң аразында Х. А. Анчымаа, Н. В. Селина, С. К. Кочетов, Чооду Юша, Ооржак Лопсанчап, Ондар Лопсан-Серен, Чооду Кидиспей, Оюн Чараш-оол, Байкара Сундуй, Гессен Шоома, Шалык Кижнир-оол, Оюн Оолак, Иргит Тыныгжаа, Ооржак Делег, Салчак (Артём) Борбак-оол, Кыргыс Кудажы, Монгуш Часкым, Сарыг-Доңгак Чымба, Куулар Таваа-Самбуу, Ооржак Лопсан, Монгуш Сувак, Кыргыс Тоймит, Оюн Самбуу олар ышкаш Тывага аас-кежиктиг амыдырал дээш кызымак демиселчилериниң аттарын төөгү камгалап арттырган.

Тываның Республика орденинин эдилекчилери: ТАРЭ Тываның алдын үлетпүр, М. Раскова аттыг даараныла комбинады, АРШ, Бин-Хем кожуун, Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чораан Тываның эки тура отряды төлентин-биле чедип алган, ол үеэниде, «Орденнит Бин-Хем кожуун», «Орденнит даг-алдын үлетпүрү», «Орденнит ТАРЭ» деп чоргаарал-биле чонга мактадын, алгадып турдулар. Херек кырында Тыва Совет Эвилелиниң составынга каттышканда, ТАР-ның орденнерин амгы Күш-ажылдың Кызыл Тук орденге дөмдээн, оон бүгү эргелиг документилерин хамаарылгалыг эдилекчилерге тыыскан.

Совет күрүнеиниң бирги шаңналдары-биле кады, Төрээн чурттуң мурнуунга шылгарангай ачы-хавыязы дээш, оон дайынларынга удур тиилелгелериниң чайынанчак демдээ база маадырлыг күш-ажылдың онзагай илергейи болуп, ТАР-ның орденнери төөгүге артып каар.

Н. КУНЧУН,
Тыва АССР-ниң Күрүне архивиниң ажылдакчызы.

УЛУСЧУ КОНТРОЛЬДУҢ АРНЫ

№ 11 (151) Ноябрь 1986 ч.

КОМИТЕТТЕРДЕ

Шагаан-Арыг

Күскү дүжүт ажаап алыышкынының үеэнде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырында 60 гектар черге тавычалап каан тарааны дүнеки үеде багай бастырганының түңнелинде интенсивтиг арга-биле өстүрген чаагай дүжүт чедир алдынмаан. Улусчу контролёрлар ажылдың шынарын хынап көөрге, тавычалар четче алдынмаан, комбайннар-биле кырладып каан болган. Дүвүрээнин үндүргениниң соонда ол участокта тавычаларны катап бастырткан, ынчалза-даа дүжүт база-ла чедир алдынмаан. Ук когаралды тодарадып, буруулуг кижилерге хамаарыштыр хемчег алырының дугайында саналды контролёрлар районнуң улусчу контроль комитединге киргген.

Район комитединиң тургускан комиссиязы гектар бүрүзүндеи 2,4 центнер дүжүт чедир алдынмаанын, ооң өртээ ниитизи-биле 1800 рубль болганын база 12 комбайнның 4 шак иштинде дагын ажыл ылырына 196 рубль өртектиг кывар-таар материалдар, ажыл төлевири чарыгдаттынганын доктааткан. Болдунган брак ол үеде ажаап алыышкын ажылдарын удуртуп турган кол агроном В. Ф. Лобаченко биле ооң оралакчызы Н. К. Доспанның харыысалга болгаш организас чок болганындан ужталган.

Ол ийи специалисти район комитеди доңгуткан, когаралдың кезик-чамдызын эгидер соруулга-биле олардың бир-бир айларда алыр шалыының хемчээли-биле 312 болгаш 228 рубльни тыттырарын шиитпирлээн.

Бай-Хаак

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг болгаш «Коммунизмниң херели» совхозтар бо күзүн 15 муң га чыгыы шөлдерден тараа культураларын ажаган. Ол шөлдерден тараадан аңгыда, 9 муң тонна хире саваң алдынган. Ол үнелиг мал чемин ажаап, бөлүп алырының талазы-биле хемчеглер кошкак боттанып турар. Тараазы ажаатынган шөлдериң чамдыызында комбайнардан дүшкен саваң хөпээнилери хевээр артпышаан, оларның чамдыызы бөлдүнген, ынчалза-даа сараатттынмаан. Саваң ажаап алырының ажылы чүгле ону бөле иттирери-биле кызыгаарлаттынын турар. Сарааттаар, пресстээр ажылдар организастаттынмаан. Кыштагларже, фермаларже чедиргеи саваң эвээш. Саваң ажаалдазында эвээш саныг кижи, техника хаара туттушган. Чижээлээргe, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта саваң ажаар звено бир үдүрер, 6 сөөртүр тракторлуг. Ынчалза-даа ол звено шөлдерже ында-хаая үнүп турар. «Коммунизмниң херели» совхозка саваң ажаар звено үчүгле октябрь 20-де ажылдап эгелээн, ооң составында бар техниканың саны эвээш. Ол звеноларның бөлүп, мал ажыл-агыйынга хүлээлип бергеи саваңының дугайында отчёттар хыналдаан бадытканын. Кайы-даа совхозтарның малчын бригадаларында саваң хүлээп алган дугайында документилер чок.

Саваң ажаалдазын орай эгелеп, ол ажылды организастаарынче кичээнгей салбайн, хожудалып турары, база меге отчёттар-биле карак чаар чорук кылып турары дээш «Коммунизмниң херели» совхозтуң директорунуң хүлээлгезин күүседи турар кол инженер К. Т. Оюнну, ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң директору С. В. Денисовту, кол агроному В. А. Шеховцовту, кол агроному А. А. Ковалевту район комитеди доңгуткан, бо чугула ажылды организастаарын экижидип, темпизин дүргеделирин негээн.

Тээли

«Бай-Таль» совхозта мал кыштаглаашкыны каплыг эгелээнин район комитединиң активчилери хынап көргеш, чугула болгаш харыысалгалыг кампанияга белеткел ажылдарының чедир кылдынмаанын, кылза чогуур септелге ажылдарының доозулбаанын, херек кырында кыш удур чоруттунуп турарын илереткеннер. Хыналда үезинде шээр малдың 5 кыштаанда септелге доозулбаан, 12 кыштагда кажаалар ишти контартынмаан, инек фермазында бызаа кажаазы белен эвес, инектер кажаалары дезинфекциялаттынмаан, бызаалар-да божаа бар турган. Малчын бригадаларда 4 кызыл-булуциуң бирээзи, 5 чүнар-бажыңның үжү, малчыннарның 36 бажыңарының чартык кезии белен эвес, одаар үүл чедир өөртүмээн, суг кудар доскаарлар, хой суггарар оңгачалар чедишпес. Кыштаглаашкын эгелээн. Совхозтуң девискээриндe хар чагбаан, одарларда кудуктар ажылдавас, а саваттынып турар суг өөртүр машиналарның үчүгле дөртү ажылдап турар. Чамдык коданнарның суг хандырылгазы 3—4 хондур үстү бээр таварылгалар тургулаан. Кыштаглаашкын ол хире белеткел чок эгелеп турда, совхозтуң директору биле кол зоотехниги шөлээге турганы база кайгамчык, байдалдың нарыылан, кыштаглаашкын шуудаавын турарыга ол база салдарлыг болган.

Мал кыштаглаашкынынга белеткелче кошкак кичээнгей салганы дээш район комитеди совхоз директору Ч. Х. Хертекти шыңгыы доңгуткан, кол мал эмчизи М. Х. Калдароолду, кол инженери А. С. Очур-оолду доңгуткан, илереттингеи четпестерни чоокку үеде чайладырын оларга дааскан.

БӨГҮНГҮ ҮНДҮРҮЛГЕДЕ:

- Чер-черлерден медээлер.
- Төлептиглер шаннаткан.
- Мал ажылында четпестер.
- Бир бөлүкте.

АКТИВЧИЛЕРГЕ ШАҢНАЛДАР

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитеди республиканың эң идепкейлиг чүс ажыг хайгымылчыларын шаңнаан.

Кызыл хоорайның улусчу контроль комитединиң ажылынга Иван Онуфриевич Галяс үзэрби хире чыл киржин келген. Бо активчи контролёр барык-ла ай санында хыналдага азы рейдиге киришкеш, күш-ажылдың сагылга-чурумунда, саң-хөөде хажыдышкынларны чаңгыс удаа эвес илереткен, ону чайладыр дээш идепкейлиг ажылдаан. Республиканың Улусчу контроль комитединиң хүндүлел самбыразында ооң чуруун киргген.

Улусчу контроль ажылынга идепкейлиг киржилгези дээш Барыын-Хемчикте «Хемчик» совхозтуң улусчу контроль бөлүүнүң даргазы А. К. Кара-Салды, Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң штаттан дашкаар инспектору П. М. Митюковту, Тоора-Хемде септелге-тудуг участогунуң улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Д. А. Ооржакты, Өвүрүң «Торгалыг» совхозта Т. Д. Сатты, Улуг-Хемде Жданов аттыг совхозта Т. Д. Эртинени, Кызылдың сүт заводунда Н. М. Ульяновану болгаш өскелерни-даа хүндүлел самбыразында киргген.

Бөлүк хайгымылчыларга Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң хүндүлел бижиктерин тывыскан. Оларның аразында Каа-Хемде «Енисей» совхозта улусчу контроль бөлүүнүң даргазы Л. Д. Варламова, Бай-Тайгада «Тээли» совхозтуң механизатору К. К. Дагбы, «Көк-Тей» совхозтуң хаван комплекизинде улусчу контроль бөлүүнүң даргазы М. И. Ионина, Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң механизатору Б. Д. Монгуш, Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозтуң малчыны Ш. Д. Сат, Чөөн-Хемчик районнуң улусчу контроль комитединиң көдээ ажыл-агый кылдызының штаттан дашкаар эргелекчизи Ч. Х. Чүлдүм болгаш өскелер-даа бар.

Улусчу контроль органнарына хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген болук хайгымылчыларга байыр чедиргеи чагаалларны чоруткан.

Кызыл хоорайның № 9 аъш-чем магазинининиң коллективи оң ийги беш чылдың бирги чылын эки көргүзүглериг дөозар дээш бедик көдүрүүшкүнүг ажылдап турар. Ында садыг ажылдакчызы Ирина Колмаковага удурткан улусчу контролёрлар бөлүү деңзилеп, саазынарга ораап каан бараанларның шынарын, хемчээлин, деңзилериң техниктиг байдалын доктаамал хынап, касса операцияларының чорудулгазын шыңгыы контрольда алган.

ЧУРУҚТА: (солагай таладан) Зинаида Биликти, Мария Левицкая болгаш Ирина Колмакова олар садарынга белеткээн бараанларны хынап көрүп турлар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединде

ЭПТЕЖИР АРГА ЧОК ЧҮҮЛДЕР

Тыва улустуң «Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» деп аажок шын, өттүр соглээн чечен-мергеи өстери бар. Ооң утказы ханы. Ол дээрге шүгүмчүлел, сагындырыг-дыр. Бистиң аравыста чамдыкта кайы-бир кижиниң четпезин чугаалаарындан коргар, «мээң казапаам хажыызында» дээри ышкаш, ол мээң хөрээм эвес, меңээ дегбээн шаанда, мен база кымга-даа дегбес мен дээр хөөнер бар. Ол дээрге, кижиге дузалажыры эвес, харын ону бак-биле ораап чоруур узун хендирии улам-на дыңзыды ораар, шарыырыдыр.

Шүгүмчүлелди болгаш боттшүгүмчүлелди, контрольду калбартып, ажыл-хереги харыысалгалыг көөр болза, чүгле ынчан чаа чүүлдүң ёзузу тыптыр, эрги ёзу-биле ажыл болгаш чаңгыс черге таптаашкын эптежир арга чок чүүлдер апаар. СЭКП-ниң XXVII съездизиниң индиринден шак ындыг өстер дыңналган. Бо дээрге, бистиң амыдыралывыстың амгы үеде хоойлузу апарган.

А Кызыл районда «Х Улуг хурал», «Шамбалыг» база «Көк-Тей» совхозтарның директорлары коммунистер Ч. Монгуш, П. Кара-Сал база Ю. Кривенко олар хурал-суглаага санал берип тура, партияның негелдезинге дүүштур ажылдаар дээр дугайында бола сагындырган, чугаалаан турарлар. Амыдыралывыста мегелөөр, ажылды «кыры, дашты-биле кылыр», четпестерни чажырар, ажыл-агыйжы эвес, социалистиг өнчүге камналга чок чоруктар-биле демисел бөгүнде бистиң программавыс апарган. Ол демисел ең ылаңгыя СЭКП ТК-ның 1985 чылдың апрель Пленумунга чарлаттынган. Ооң бээр ам элээн үе эрткен. Партияның шак ындыг чиңгине шугумун СЭКП-ниң XXVII съездизинге онзалап айыткан.

Чогум бо удуртукчуларның башкарганы ажыл-агыйларда байдалды тода билбес кижилер оларның чугаазынга каттыжып, шын, чөп сөглеп турар эштер-дир деп, чайгаар-ла оларга каттыжа бээр. Ынчалза-даа оларның бедик ындырлерден ындыг шыңгыы сөстери ажыл-херээ-биле дүүшпес. Шак ынчаар дидим болгаш дорт чугаалаар апаар бис. Бөгүиде бистер кандыг-даа удуртукчунуң албан-дужаалы дивейн, чүвени дорт адаар, экини эки, бакты багай дээр бис. Негелде ындыг.

Бо удуртукчу эштериң адрезинге буруудал сөстериниң бадыткалы чоокта чаа республиканың Улусчу контроль комитединиң чоруткан хыналдазынга база комитеттиң хуралынга адышта дег өстүп, илереп келген. Бо коммунист удуртукчуларның частырыы чаңгыс аай: социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарының айтырыгларын шиитпирлевейн турар, совхозтарның эт-хөреңгизиниң, бараан-материалдыг өртек-үнелиг чүүлдериниң, продукцияның үчёдүн корум-чурум чок, черле ажыл-агыйжы эвес чоруктарны олар каш чыл улаштыр болдуруп, чеченчидип чугаалаарга, «бажы эттелген» эштер болганы илерээн.

Ол дугайын ам тода чижектер-биле ак-кара чокка көргүзээлицер. «Х Улуг хурал» совхозта бухгалтер үчёдунда аай-баш чок чорук көвүдээн. Ында бухгалтерия аппарады совхоз бүдүрүлгезиниң хөй талалыг айтырыгларын шиитпирлеп, санап чадап, чедишпейн турар бе? Чок, күш четчир, мал, чер ажылы, техника дээш янзы-бүрү адырларны харылап, самбың «чууп» олурар бухгалтерлер кабинеттер долу. Оларның кабинеттериге кире берген кижи шаккылаан самбыңнарны, санаар машиналарның ногаан оттарын көргеш, бо-даа шыырак-ла санап турар улус-тур эвеспе, чаңгыс борбак өскүс анай, чаңгыс кадагы-даа кайынын өскээр ыдар деп бодап келир. А херек кырында? Херек кырында ындыг эвес. Бирээзи четпестерни чажырган, өскелери ону билип тура-ла, «кулаан кызыпкаш, карайн шийпкеш, ол-даа мээң хөрээм эвес-тир» дижип, ында-мында бүдүү, а чамдыктары чарлыг дыкадыр-даа чугаалажып-ла турар. Оларның чамдыктарының бүзүрээчели, сеткилиниң «чымчаа-даа» аажок. 1986 чылдың тос айларында бухгалтерия ажылдакчылары малды алган, хүлээткен дугайында отчёттуг кижилериң холунуң үжүү чок актыларны үндезин болдургаш, 357 быааны, 6530 хураганы совхозтуң балансызынга киир саная.

Совхозта зоотехниктиг эге учёт сандаргай болганы-биле удуртукчунуң албан-дужаалы дивейн, чүвени дорт адаар, экини эки, бакты багай дээр бис. Негелде ындыг.

Бо удуртукчу эштериң адрезинге буруудал сөстериниң бадыткалы чоокта чаа республиканың Улусчу контроль комитединиң чоруткан хыналдазынга база комитеттиң хуралынга адышта дег өстүп, илереп келген. Бо коммунист удуртукчуларның частырыы чаңгыс аай: социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарының айтырыгларын шиитпирлевейн турар, совхозтарның эт-хөреңгизиниң, бараан-материалдыг өртек-үнелиг чүүлдериниң, продукцияның үчёдүн корум-чурум чок, черле ажыл-агыйжы эвес чоруктарны олар каш чыл улаштыр болдуруп, чеченчидип чугаалаарга, «бажы эттелген» эштер болганы илерээн.

Ол дугайын ам тода чижектер-биле ак-кара чокка көргүзээлицер. «Х Улуг хурал» совхозта бухгалтер үчёдунда аай-баш чок чорук көвүдээн. Ында бухгалтерия аппарады совхоз бүдүрүлгезиниң хөй талалыг айтырыгларын шиитпирлеп, санап чадап, чедишпейн турар бе? Чок, күш четчир, мал, чер ажылы, техника дээш янзы-бүрү адырларны харылап, самбың «чууп» олурар бухгалтерлер кабинеттер долу. Оларның кабинеттериге кире берген кижи шаккылаан самбыңнарны, санаар машиналарның ногаан оттарын көргеш, бо-даа шыырак-ла санап турар улус-тур эвеспе, чаңгыс борбак өскүс анай, чаңгыс кадагы-даа кайынын өскээр ыдар деп бодап келир. А херек кырында? Херек кырында ындыг эвес. Бирээзи четпестерни чажырган, өскелери ону билип тура-ла, «кулаан кызыпкаш, карайн шийпкеш, ол-даа мээң хөрээм эвес-тир» дижип, ында-мында бүдүү, а чамдыктары чарлыг дыкадыр-даа чугаалажып-ла турар. Оларның чамдыктарының бүзүрээчели, сеткилиниң «чымчаа-даа» аажок. 1986 чылдың тос айларында бухгалтерия ажылдакчылары малды алган, хүлээткен дугайында отчёттуг кижилериң холунуң үжүү чок актыларны үндезин болдургаш, 357 быааны, 6530 хураганы совхозтуң балансызынга киир саная.

Совхозта зоотехниктиг эге учёт сандаргай болганы-биле сөөлгү каш чылларның дургузунда он чеди кадарчының коданында 758 хой өрттер кылдыр санаттынып турган. Олар чыл санында төрүп турган, а хураганнары хуу өнчүде бе азы совхозта бе дээрзи эки-ле билдинмес. Ооң уламыдан чамдык мурнакчы дээн малчынар безин хөй хураган алган боор, карак ажыт олуруп турар. Ол ышкаш 1986 чылдың январь 1-ниң санаашкыны-биле № 24 отчётка 112 инекти киргеш, оларны бригадирлер учётка албаан болган. Оон аңгыда эр бөлүкче кийр бижип тургаш, 74 баш ийи хардан өрү назылыг кыс хунаннарны болгаш дөөннерни учётка көргүспейн, чажырганнар.

«Х Улуг хурал» совхозтуң зоотехниктери, мал бригадирлери база бухгалтерия ажылдакчылары кымны кандыг соруулгалыг мегелеп турарлары ол? Шак ындыг айтырыг тургустуйуп келир. Ол ындыг-дыр, а сүт талазы-биле отчёт-учётту контролёрлар ажыдып, хынай бөөрге ында база улуг частырылар, меге немей бижилгелер бар болган. Сүттүң отчёт-учёдун сандаргай турганындан совхозтуң саргган сүдүндеи 2,5 тонна сүт дудаан. Сүт бүдүрүлгезиниң планынга 89 центнер, ону күрүнеге садарының планынга 54 центнер сүтту немей бижээни илерээн. Совхозтуң складындан учёт-отчётта чок, кымныг-даа харыысалгазынга хүлээтпээн 216 килограмм саржат база тывылган. Херек кырында ону чондан тараа-биле орнап алган, бир эвес күрүнеге сүт садарының планының күүсеттиери бергедей берае, ооң-биле дуй каптар дээш чажырып алган турган саржаа ол.

Улусчу хайгымылчыларның хынаашкынындан ол ажылагыйда мал чемин «бооруңнап» хүлээп ап, ону кайы хамаанчок чарыгдап, үндүр бижип турары база илерээн. Сигенни хүлээп алган дугайында актыга ооң үчүгле ниити деңзизин айтып турар. Сарааттарның турар чери, оларның дугаарлары, хемчээлдери, кажан хүлээп алганы кайда-даа айыттынмаан. Ындыг турбуже, ону билип тура-ла, совхозтуң бухгалтерия ажылдакчылары ук актыларны дораан хүлээп ап, оларга үндезилээш сигенни фактуралап ап, өртээн төлей турар. Ындыг болганда чамдык ийи-чаңгыс ак сеткилдиг эвес кижилериң талазындан мөге нарядтар тургузар, артык ажыл төлевири алыр чоруптар туруп кээри албан.

Бо чылдың май айда үүгле агроном Д. Баян-Далайның база ооң оралакчызы Н. Тоглакпанның ат салганы актыга үүдезилээш, кандыг-даа чылдагаан чокка 30 тонна сенажты, 80 тонна силосту үндүр бижээн. Оон аңгыда август 20-де акт-биле силос ончарын шыл дуглаар дээш 1985 чылда белеткээн 300 тонна сигенни үндүр бижээн. А август айны сөөлзүреди база-ла сенаж шыр вар дээш 3470 рубль өртектиг 100 тонна сигенни Н. Тоглакпан үндүр бижээн. Ол сиген бар бе дээш херек кырында барын хынап көөрге, чок болган. Ынчангаш кандыг-даа үндезин чок черге үндүр бижээн сигенниң ниити өртээ 16104 рубль болган.

Ажыл-агыйларда техниканың, транспорт дериг-хереклерниң кадагалалы багай. Чамдыктарында минералдыг чемишчидилгелер складтарының аргажок багай бооп турарындан ол улуг өртектиг, үнелиг чемишчидилге хөй үрелип, төгчеглеттинип турар. «Шамбалыг», «Х Улуг хурал» совхозтарда картофельди шыгжап кадагалаарының негелделерин чедир күүсетпейн турарындан база чидириглер эвээш эвес. А «Көк-Тей» совхозка ол чылдагаанындан эрткен чылын уруп алдынган картофельдиң 62 хуулу үрелген. Ол ажылагыйда тарааның кадагалалы база багай. Тараа шаңы леримнеттинмээн. Ооң уламындан көк-тейжилериң тараавын кожазында «Тиилелге» совхозтуң чылгызы үш катап саза базып, чигенинден ук ажыл-агыйга 12495 рубль түүнүг каража чедиртиген.

Бо талазы-биле четпестер эвээш эвес. Социалистиг өнчү-хөреңгиниң кадагалалынын, мал ажылында отчёт-учёттуң айтырыгларын РАУК чөвүлелинин хуралдарында ай санында чугаалажып турза-даа, ниити байдалды экижидиринге ол хуралдар улуг-ла дыка салдарлыг болбайн турар деп болур. РАУК-түң тускай эртемниглериниң совхозтарже үнүүшкүннериниң түңнели база ындыг. Чижек кылдыр үүгле 1986 чылда «Х Улуг хурал» совхозче тускай эртемниглер-ниң 150 үнүүшкүннериниң болганын чугаалап болур. Оон иштинде чөвүлелиңиң даргазы А. Семёнов —15, ооң оралакчызы А. Белоусов—8, кол бухгалтер Н. Молодых, план кылдызының эргелекчизи К. Салчак—8-8, улуг инженер Н. Аныышин—22 катап ук ажыл-агыйга четкеш келген. А байдал биеэги хевээр артпышаан. Ол-ла үеде ревизия база болган. Ындыг турбуже, үстүнде айыттынган четпестерни оларның кайызы-даа эскербээн.

Эде тургустунуушкун дугайында улуг, бичии-даа хуралдарга үүгле чугаалажыр, а херек кырында ону боттандырбас чорук РАУК-түң болгаш чамдык ажыл-агыйларның удуртукчуларында бар дээрзин үстүнде айыттынган чижектер көргүзүп турар.

Четпестер дээш буруулуглар харылаар апаар. Районнуң совхозтарында социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарын хандырар талазы-биле контрольду четпес организастааны, үчётту чурумчудар талазы-биле ажыл-агыйларның удуртукчуларына болгаш специалистеринге, РАУК аппарадының ажылдакчыларына негелденни кошкатканы дээш Кызыл районнуң АУК чөвүлелиниң даргазы А. И. Семёновту республиканың Улусчу контроль комитеди доңгуткан.

Зоотехниядың база бухгалтерияның эге учёттарын багай тургусканы, бараан-материалдыг өртек-үнелиг чүүлдерни хыналда чокка үндүр бижип, социалистиг өнчү-хөреңгини камгалап кадагалаарын хандырбаанны дээш «Х Улуг хурал» совхозтуң директору Ч. У. Монгушту, кол бухгалтер З. К. Тас-оолду, кол агроном Д. Х. Баян-Далайны, кол агрономуң оралакчызы Н. Т. Тоглакпанны шыңгыы доңгуткан. Оларның алыр шалык акшазындан чогуур түңнерни тыртарын база шиитпирлээн. Ол ышкаш тараа база картофельди кадагалап шыгжаарын хандырбаанны дээш «Көк-Тей» совхозтуң директору Ю. А. Кривенкону шыңгыы доңгуткан, ооң бир айда шалының тыртар деп шиитпирлээн.

Республиканың Улусчу контроль комитединиң бо шиитпири өскелерге өөредиг, кичээндириг болур дээрзи чугаажок.

ОРГАНИЗАС ЧОК ЭГЕЛЭЭН

Мал ажыл-агыйының продукциязын бүдүрерин улам көвүдедирин чедип алырының, мал кыштаглаашкынын организастыг эрттиреринiң база бир кол магадыллалы — эде тургузуушкунуун негелдеринге дүүштүр эрткен кыштаглаашкынының түңнелдерин баш удур эки анализтээри, турган четпестерни чайладып алыры, частырыларны катаптавазы болуп турар.

Эрги дуржулгадан түңнел үндүрбейн, ажылды организастаарынга, удуртурунга чаартылгаларны киирбейн, чамдык удуртукчулар эрткен чайның дургузында алза чогуур хемчеглерни боттандырбааны улусчу контроль органнарының хыналдаларындан билдиинп турар. Чамдык районнарда агроүлетпүр каттыжышкыннарының, совхозтарның удуртукчулары боттандырының кичээнгейин кыштаглаашкын айтырыгларынче үүгле соок дүжүп келгенде угландырганын кыштаглаашкынның организас чок эгелээни көргүзүп турар.

Чижээлээргe, Чөөн-Хемчик РАУК-түң, ооң совхозтарының удуртукчулары болгаш специалистери кыштаглаашкынга белеткел ажылдарын, ылаңгыя сүт-бараан фермаларының белеткелин өй-шаанда боттандырбайн, ала-чайгаарлаашкынга арттырып кааннар. Ооң түңнелинде фермаларның кажаа-хораазын, дериг-хереклерин, механизмнерин, кормоцехтерни күзүн барып дуву-далаш-биле буу-даа септеп белеткээни саар коданнарны кышкы турлагже шилчидирин саадаткан. Чамдык фермаларга септелге ажылдары, механизмнерниң, одалга системаларының ажылын шуудадып алыры мал кажааже кире бергеинде үргүлчүлеп турган.

«Искра» совхозтуң (директору Б. Ч. Монгуш, кол зоотехниги Б. Ш.-К. Монгуш) Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының инек кажааларында өдек аштаар транспортёрларның септелгези ноябрь ай үнгүже үргүлчүлээн, кормоцехи үүгле ноябрь 12-де ажылдап эгелээн. Эң-не дора байдал СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң (директору Х. С. Дамба-Даржаа, кол зоотехниги А. С.-Б. Монгуш) Дөргүн сүт-бараан фермазында тургустунган. Ында инек кажааларының бирээзинге одалга системазын эде кылыр ажыл соок дүшкенде эгелээн. Хыналда чоруп турган үеде системаның кажан болу бээри билдинмес турган. Ооң ужунда кажааны электричылыдыкчылар-биле чылыдарының оралдажышкыннарын РАУК кылып турар.

Районнуң кайы-даа фермаларында автосуггарылга системалары септеттинмээн, үүгле Дөргүн фермазында дашытаа суггарар оңгачалар бар, суугну чылыдып турар. Өске фермаларның инектерин кара суглардан суггарын турар. «Чыраа-Бажы» совхозтуң (директору М. Б. Донгак), кол зоотехниги О. Д. Кызыл-оол) Дөң-Терек фермазында быаа кажаазы эрткен кыжын-на соок турган, аңаа бызаалар чудап кыштаан, хорамчалыг болган. А бо чайын база ол кажаа чылыгаттынмаан, ында бызаалар ам база арып-доруп, аарып эгелээн, ийи-чаңгыстап өлүп турар. Фермаларның багай белеткели саар коданнарны кышкы турлагже киргеи соонда сүт саалдазының кудулаарынга чедиргеи. Октябрь айда бир инекке онааштыр ортумаа-биле саггаи сүт 86-ла кг болган, эрткен чылын октябрьда ол көргүзүг 159 кг турган, а бо чылдың сентябрьда саалдадан ийи катап эвээжээн.

Фермаларда аар ажылдар багай механизастаттыганының, ферма ажылчыннарының бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар чогуунуң дугайында чугаа республиканың Улусчу контроль комитединге февраль айда-ла болган. Механизацийны сайзырадыр, ажылдап турар кижилерге таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле чогуур хемчеглерни чай дургузында ап чорударын РАУК чөвүлелинiң даргазы С. К. Долгар, РАУК-түң килдистер эргелекчилери Ч. Х. Чүльдүм, С.-Д. Д. Ондар олар аазааннар.

Ол аазаашкыннарны күүседи-биле чамдык хемчеглер ап чоруттунганы дагын хыналда көргүскен. Фермаларга аар ажылдарны механизастаарынга эргежок чугула технологияны, механизмнерни 1987 чылда кээр кылдыр чагыткан, «Искра» болгаш «Большевик» совхозтарның фермалары долу механизастаттынган турар кылдыр, чаартылга кылдыртырының төлевилел-смета документациязы белеткеттинген, ол ажылдарны келир чылдың тудуг планынга киирер деп турар. Мал чемин чүдүрер, үлээр, ийи-чаңгыс механизмнерни совхозтарга берген. «Искра», «Большевик» совхозтарның фермаларының девискээриндe уруглар садиктери ажыттынгылаан, садыг ларёктары, изиг чем белеткээр буфеттер турар бажыңкар тутунган. Буфет тургузуп болур белен бажың Дөргүн фермазында база бар. Ынчалза-даа бо бар аргаларны ажыглаары саадап турар. Районнуң хереглекчилер ниитилели фермаларга хүн бүрү хереглээр, үүрмек барааннар садар садыгларны ажыларын янзы-бүрү сылдаглар-биле саадалып турар.

Мындыг чергелиг чамдык хемчеглер алдынгылаан-даа болза, ниитизи-биле Чөөн-Хемчиктиң сүт-бараан фермаларында күш-ажылды механизастаарының деңнели эргизинден бедивээн, ында ажылдап турар улустуң ажылы аар, таарымчалыг байдалдары ынай бооп артпышаан. Алды сүт-бараан фермазының үүгле чаңгызында («Чыраа-Бажы» совхозтуң Шык-Бажы фермазында) силос, сенаж чүдүрерин механизастаан. Чаңгыс-даа фермада чем үлээрин механизастаан инек кажаазы чок. Ферма бүрүзүнде ажылдап турар 5—6 саныг инек ажаакчыларының ажылы — хүнзедир хетпелер, айырлар дузазы-биле силос казып, ону транспортка чүдүрери бооп турар. Саанчыларының инектерин саап, ажаап-тежээриндeн аңгыда, мал чемин таатарга, хуунарга, шоодайларга дажыглап, инектерге үлей салырынга, изиг суг дажыглап, өске кажааларже азы котельнаяларже маңнажырынга артык күш болгаш үе чарыгдаттынып турар. Кажаа бүрүзүнде изиг суг дамчыттынмаан хевээр, сүт саваазын, саалда аппаратарын чуур, шыгжаар өрээлдер дериттинмээн.

Ол ышкаш, хеп солуп кедер өрээлдер, хеп азар шкафтар чок. Чамдык аскылар кылып каан өрээлдер соок, херек кырында ажыглаттынмайн, үүгле эрткен-дүшкен комиссияларга көргүзүг бооп турар. Ажылдап кедер тускай идикхепти чуур, кургадыр черлер база чок.

Кижилериң ажылдаарынга эргежок чугула таарымчалыг байдалдарны тургузарынга улуг капитал чарыгдалдар негеттинмес, оларны септелге, белеткел ажылдары-биле кады кылып ап болур. Ынчалза-даа совхозтарның удуртукчуларының, профэвилел комитеттериниң кичээнгейиниң олче угланмайн турарын мындыг байдал көргүзүп турар.

Комитетке мурнунда берген аазаашкыннарын чедир күүсетпээни, мал кыштаглаашкынын организастыг эгелээрин чедип албаны дээш республика комитеди Чөөн-Хемчик РАУК чөвүлелиниң даргазы С. К. Долгарны доңгуткан. Ол талазы-биле чугаа ажылагыйларга, РАУК чөвүлелиниге, районнуң улусчу контроль комитединге база болгулаан, а удуртукчу эштер бөгүнге чедир биеэги-ле аазаашкыннар бээр чаңын салбайн, улам узап турар хуусаалар адаарыбыле өйлешпишаан.

АРТЫНЧЫЛАРДАН ОРУЛГА

Үндүр бижиттингеи дериг-хереклерниң кезектериндeн чурттакчы чонга хүн бүрүнүң хереглелдериниң бараанларын бүдүрерин Фрунзе хоорайның «Киргизэнергоремонт» бүдүрүлге черинiң коллективинде организастаан. Демирден кылган тевискилериниң баштайгы бөлүүн «Болуң кылып ал» деп магазинге киирип кээрге-ле, садыг алыкчылар оларны дораан арыллырыпкан.

Ол магазин-биле тускай кереэин чаргаш, бүдүрүлге чери үезин эрткен дериг-хереклерден хүн бүрү хереглелдиң бараанларын кылыр участокту тускайлап организастаан. Артынчы чиг этке ындыг ээ ёзу-биле хамаарылга бүдүрүлге черинге элээн хөй орулганы киирип, бажың чанында дузалал ажыл-агыйлыгларының, хууда бажыңыгларның тудуг материалдарынга чидиг хереглелин эвээжеткен. Ооң аңгыда ол чаа ажыл бүдүрүлге черинiң бодунга база тудуг материалдарын камнап алырынга дыка дузалыг бооп, тывылбас хоолайларны, демир кескиндилерни арттырып аар арганы берип турар.

Республиканың бүдүрүлге черлери дагын катап ажыглаан чиг эттен үүгле бо чылда бешин бүдүн чартык миллион рубль чедир түңнүг орулганы чедип алган. Маңаа улусчу контролёрларның үлүг-хуузу улуг.

(СЭТА).

БОТ-ИДЕПКЕЙЛИГ

Тес-Хем районнуң улусчу контроль комитеди үүгүшкүн кылгаш, Кызыл-Чыраа көдээ Советиниң чанында улусчу контроль бөлүүнүң ажылыбыле танышкан.

Бөлүктүң кежигүнери план ёзугаар ажылдап турар, оларга тус-тузунда даалгаларны берген. Хайгымылчылар бо чылдың эрткен айларында он ийи хыналаны кылган. Олар колдуунда-ла ажылчы чоннарның амыдыралы, хандырылгазы-биле холбашкан коллективтериниң ажылын хынап көргеи.

Почта салбырының ажылын хынап көөрге, чагаалларны, солуннарны, журналдарны эстеринге үзүктелиишкиниг чедирип турары илерээн. Почтачы З. Күрседиге ол четпестерни он беш хонуктуң дургузунда эдип алыр даалганы хайгымылчылар берген. Он дөрт хонук эрткен соонда, почта салбырының ажылын база катап хынаан. Ажыл экижир хамаанчок улам-на баксыраан болган, ынчангаш почтачы З. Күрсединиң хөрээн көдээ Советтиң күүскомунче шилчиткен. Ажылын негелдеге чедир күүседип шыдаваанны, ээ-харыысалга чок болганы дээш ону ажылындан хостаан. Ооң орнунга өске кижини хүлээп алган. Почтаның ажылын база катап хынап көөрге, ажыл эде тургустунуп, чаартынып эгелээн болган.

Хел магазинниге хыналда чорударга садыгжылар Доптан биле Луду олар ийи чүс ажыг рубльдиг ховар бараанларын чажырып алган турганын илереткеш, ону хереглекчилерге саттырган. Оларга совет садыгның чурумун үрээни дээш хемчеглер хүлээткен. Райкүүскомнуң улус өөредилге килдизинiң ясли-садыңга 45 уругнуң орнунга 35 кижини тудуп турган болган, ону четчелээн, ажылды экижидиринiң чогуур хемчеглерни алган.

Хыналда болгаш рейд эрттирген соонда, ооң түңнелдериниң дугайын хана солуннарга бижээш көскү черлерге азып турар. Хыналдаларга Е. Салчак, Л. Дакуу болгаш өске-даа контролёрлар идепкейлиг киржип турарлар.

Районнуң улусчу контроль комитеди бөлүктүң ажылында чедир кылдынмайн турар чүүлдерни илереткеш, оларны чайладыр, ажылды эде тургузар дээш чүүр кылырынга практиктиг дузазын чедиргеи.

М. ТИРЧИН.

Тес-Хем район.

ИНДИЙ КЫСТАР

Хавактары харааччыгай,
Карактары харааччыгай,
Индий кыстар көргеннимде,
Иштим кижинр кижи чордум.
Бедик сыны кулузун дег,
Бели чиңге, ийи тудум,
Индий кыстар базып чорда,
Итпик куштан ээлдек, чараш.
Ажык чоруур хырнын көөрге,
Ала карак агарып каар.
Төөгүзүн, назы-харын
Төду ында бижип каан дээр.
Өөредилге ному эвес,
Өске кижээ херээ түү боор.
Санскрит, төвүт дыл-даа
Сагынганның ажыы биче.
Ийи-чаңгыс тыва кыстар
Иштин база көөргедир-дир.
Оолдар номчуп билир эвес,
Ону дөгээн херээ чок боор.
Домак бялбес — бир шуут
чораан,
Догаштырып хичектенмес.
Индий кыстар чиңге белин
Индий оолдар куспактаай аап.

К. КУДАЖЫ.

АЙТЫЫШКЫН ЧОККА-ЛА

●Шоодуг●

— Элемчазы четкен эрги бажыңны чоор сен. Үндур бижидип каапкаш, оруунга чаа спорт залынган туттуруп аалы. Бүдүн культура-спорт комплексиниден аан.

— Харын аан, дарга. Чаа спорткомплекстиг болган болза эки-ле чүве-дир ийин. Чүгле мону үндүр бижидир дугайында айтыышкын бар эвес.

— Айтыышкынны аптар бис, баштай харын комиссиядан тургузуп алгаш, акт документ белеткеп алгаш...

— Адыр-адыр. А шак ол комиссияны кым тургузарыл? База-ла чогуур черлер турдуска.

— Харын аан. Ол чогуур черлерге шыныдар болгай, а шынызларда акт херек, барымдаа дерек.

— А ол акт тургуссуя деп айтыышкының кайыл?

— Айтыышкын маган чыт-пайн, бис аан, боттарывыс, бот-идепкей-биле...

— А шак ол бот-идепкей-биле кылыңар дээн айтыышкын бар бе?

— Бот-идепкей-биле кылыр дээнде, айтыышкынны чоор чүвел?

— Хоржок, дарга, айтыышкын черле херек.

Көдээ Совет болгаш совхозта спорт чөвүлелиниң даргалрының аразында бо маргылдаа каш-даа удаа болган, каш-даа удаа түүнел чок арткан. Олар шак ынчалдыр чартык чыл ажыр, дараазында кварталды төндүр маргыжын келгеннер.

Ынчалдыр чыл төнүп, база бир чаа чыл үүнүп орда, эрги спортзал болунуң салыы-хуузун боду шиитпирлээн: чогуур черлердеи айтыышкын чоккала буступ кээп дүшкен.

Чүдүп ЧАП.

«ЗАПОРОЖЕЦ» САДЫП АПКАШ...

Эвир сеня хоорайга көрдүм, ажым,
Эзлбес-дүүлбес, мойнуң кагып базып ордуң.
Оруун үгкүй чырык хүндүс келиримге,
Ожаваайн хыйыр-кылчаң эрте бердиң.
Канчап ынчан барганыңны билип аар дээш,
Кады турар эштерицден айтырган мен:
Багай эрги «Запорожец» садып апкаш,
Байыыргаштың ынчап барган кижи диштиг...

В. МОНГУШ.

СОНУУРГАКТАРГА

ХӨЙ ДЫЛ БИЛИР БООРГА...

Мээң харым — 78. Ынча харлыг кижи грузин дылды өөренгеи херээм чүл деп хенертен бодап келдим. Ынчалзаа Б. Соколов база мен ышкаш хөй дылдар өөренирингe ынак.

Борис Павлович немец, англи, француз, итали, испан дылдарга хостуг чугаалаар. Голланд, швед, норвег, польша, болгар, чех болгаш өске-даа чамдык дылдардан очулдурар болгаш номчуур.

— Чаа дылды өөренип алганым соонда ийи-бир шак иштинде болум чааскаан грамматика-биле таныжып, домактар номчуур, үн бижээн пластинка дыңнаар мен. Неделяда ийи удаа башкымга баар мен. Сестерим тургуска даңзы ёзугаар эвес, а очулдуртуна бээр сестерим шилип алгаш өөренир мен. Ай дургузунда 20—30 хире сестер өөренип алыр мен. Делегейде 2800 хире дыл, 3000 диалект бар боор турар. Бир эвес англи, француз, немец, испан болгаш араб дылдарны шингээдип алыр болза, алдан чурттарга очулдуруқчу чок чоруп болур болгаш ол дылдарга парлап үндүргеи чечен чогаал номдарының 80 хуузун хостуг номчуп шыдаар.

Ленинград.
(«ПРАВДА» солуудан).

Чылдар болгаш кижилер

АЛЫШКЫЛАРНЫҢ ОРТУНУ

● Очерк ●

I

Күрүне архивиниден төөгү материалдарын, саазыны эргижирип, саргарып калган шаандакы солуннарны номчааш, дыка-ла хөй солун, чугула түүлдерни билип алыр бис. Бир катап ында номчулга залынга олура, 1943 чылдың май 22-деги «Тувинская правдага» парлаттынган Шумов алышкыларын чагаазын номчааным сагыш-сеткилге олла хевээр арткан. Ында мындыг одуруглар бар:

— Шумовтар, алышкылар силер бе?

— Шак-ла ындыг, алышкылар бис.

— Чаңгыс салбырга кинрерни дилеп турдунар бе?

— Күзеливис ындыг.

— Ындыг-дыр — дээш, командир бистерни шуптувусту аар миномёт батареяның үшкү расчёду кылып каан.

Дайзынларны кам-хайыра чокка узуткаар —деп, дайынчы дужаал ындыг болган.

Ленинград бүзээлелин чаза таварып үнер дээш эң аарберге, кадыг-лошкун тулчуушкун шөлдериниң мурнуку одуругларынга бистиң миномёт расчёдувус тулчуп келгениниңден бээр бир чыл ажып турар.

Фашист дээрбечилерни кыргый шавары — бистиң амыдыралывыстың дүрүмү. Ынчангаш арааган аш бөрүлерни кам-хайыра чок соп, чылча шаап келдивис. Ам безин бистерниң кижи бүрүзү-ле 80 ажыг фриттерни узуткаан. Пулеметтарының, миномёттарының 24 от точкаларын, 9 ДЗОТ-тарны, эвээш эвес онгушивээлерни үрегдеп, узуткадывыс. Шуптувуска чазактың бедик дайынчы шаиалдарын тывыскан.

Дайынчы шылгалдаңы тудуп эртишаан, ВКП (б) хүрээлелиңге хүлээп алыры-биле билдириишкиннер киирген турдувус. Ам шупту коммунистер апардывыс.

Тулчуушкун шөлүнге кижилер бертик-бежелге, өлүмчидимге бо-ла таварышкылаар. Ынчалзажок бистиң мөге-шыырак мага-болдувус, күштүг шыңганнарывыс амдыызында серт-даа дивээн. Төрээн чурт дужааганда, чаңгыс базым-даа аткаарлап болбас болгай. Миномёттан бистиң адып үндүргеи «белектеривистен» дайзын кортунчуг өлүмүн тып ап турар...

Миномёт расчедунуң командири улуг сержант Александр Шумов.

Кызыл шериглер: Иван Шумов, Василий Шумов, Авксентий Шумов, Лука Шумов.

II

Дайын чылдарында ол расчёттуң командири чораан А. Шумов-биле таварылгаболуп ужурашкан бис. Чайын бир-ле катап чаңчыккан аайым-биле чаа кино көөр дээш «Найырал» кинотеатрынга чеде бээримге улуг, аныяк чон дыка-ла арбын болду. Олардың аразындан хөрээнде доңдур орден-хавыяалар кадаан, шевергин кеттнигеи, ортумак шилгедек дурт-сынныг, мөгешыырак, мага-боттуг, бажының дүгү шуут-ла ак хар дег, назылап кыраан-даа болза, шимчеңгири аажок кыргаи менче уткуштур базып кел чор. Оң-биле амыр-менди солушкаш, таныжып, чугаалажы бердивис. Ол дораан-на:

— Дайынның өрт-халаптыг оруктарын эрткен болгаш дайынчы чаа кинону ыяап-ла көөр чаңчылдыг кижи мен — дей-дир.

— Адыңарны кым дээр ирги? —деп айтырдым.

— Александр Терентьевич Шумов —дээш, тайылбырлайдыр:

— Шаандакы фронтучу Шумов алышкыларның ортуну мен. Ам олардан чаасканн артым.

Удаваанда кино эгелээр дей бергеин-биле шоолуг чугаалажып шыдавадывыс. Сөөлүнде Красноармейская кудумчузунда оң чылыг, чырык бажыңныга аажок сеткил хандыр хөөрешкен бис. Ынчан олариың эрес-маадыр дайынчы алдарының дугайын хандыр таныжып олура:

Бежелээн бис, алдалаан бис,
Бежеи кижи шинчилиг бис.
Алдалаан бис, бежелээн бис,
Алдаи кижи шинчилиг бис... —деп тыва улустуң ырының одуруглары сагыжымга дораан-на кирип келген.

Александр Терентьевич-биле оң соонда каш-даа ужурашканывыс-биле чугаа солун-даа, узун-даа болгулаан.

— Мээң чаш, элээди чылдарым Каа-Хемниң Көк-Хаакка, Сарыг-Сепке эткен — дээш ол алаян болашылаалы, чугаалай-дыр. Үжеи чылда оң алды харлыг элээди оол тургаш, көдээ коммунага ажылдап эгелээн. Удаваанда комсомолчу путёвка-биле ону ынчангы Эйлиг-Хем алдын уургайыңче орук кылыры-биле ажылдадып чорудупкан. Оон элээн каш чыл эртканде Тожуиуң алдын тывыш черлериңе ажылдааш, аныяк эр ыдал кирип, дадыгып, билиг-медерели өөрүп өөүп, болбаазырап келген. А оң соонда каш чылдарда Александр Тываның республика типографиязынга парлакчылап турда, Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн.

— Дайын эгелээн соонда, ийи-ле хонгаида Тызага чурттап, ажылдап турган орус эштер-биле кады фронтуже чорудар дугайында ССРЭ-ниң элчин черинге билдириишкиннер киирген бис — деп, ол сактып чугаалай-дыр. Харыы келбээн, ийи ай эрткенде ындыг дилег билдириишкинни ол база катап киирген.

— Амдыызында мананар, херек апаарга келдириптер бис— деп харыы ындыг болган.

Оон соонда алды ай эрткенде ынчан ТАР-га чурттап турган совет хамаатыларын фронтуже эки турачылар кылдыр чорудары-биле оларның баштайгыларын Кызылга келдиртип эгелээн. Александр база оларның аразынга киргеи.

Ол-ла үеде 1942 чылдың январь төнчүзүнде, соок, кыржың, туманныг хүннериниң биреэзинде кожуглуг семис аңтарлыг чалгыныг шанактарда чагыларлыг дой кежи хөректээн тоннарлыг кижилер Кызыл-Арыгдан Балгазынче кышкы харлыг орукту дүвүлендир эстетпишаан кел чораан. Оларның мурнукузуида алыг дег мөге-шыырак, улуг шегжегер салдыг Никита Фадеевич Шумов ирей оолдары: Иваны, Луканы, Авксентийни болгаш шагда-ла чок апарган улуг акызы Егор Шумовтуң оглу Василийни чоок төөлдери-биле кады үдеп кел чоранны ол.

Балгазынга келгеш, кудумчуиуң орту үезинге доктаай берген. Никита Фадеевич шанактан чиги кончуг дүже халаап, аңаа оолдары-биле байырлашкан: —Орук-суур мендя-чаагай чорудар! Бисти база утпадар. Ие-төрээн чуртче шоглап, аш-бөрү дег шуран турар дайзынның хендирбезни чүс-чүзү-биле сый шапкаш, тиилелгелиг эвэ келицер —деп оң чагыы ындыг болган. Канчанганы ол чүве ийик, кырган оон ыдай чоруурун күзеевэн.

Ынчангы Кызылга чурттап турган совет хамаатыларының Сталин аттыг клузуига (амгы филармония бажыңы) Кызыл-Арыгдан келген дөрт алышкы шеригге келдириишкин комиссиязын эткен соонда, оларга Терентий Фадеевич Шумовтуң оглу Александр немешкен. Февраль 1-де найысылалдың чону Тывадан эң баштай фронтуже чоруткан орус эш-өөрү-биле кады Иван, Лука, Авксентий, Александр, Василий Шумов алышкыларны үрер хөгжүмүүр, бедик көдүрлүүшкүнүг үдээн ынчан аңаа киришкен амгы хоочун салгалдың кижилериниң сагыш-сеткилиниден уттундурбаан.

Харлыг баштыг бедик Саян оларның артында арткан. Даартазында-ла шериг комиссариадынга чеде бергеннер. Тывадан келдирткеннерни айгы-аңгы шериг кезектериниче хуваап эгелээн.

Шумов алышкыларны шуптузун Красноярскиге наа четчелеп турган миномёт полугунче чоруткан.

— Аңаа баштай 82 миллиметр миномёттуң тургузуун, системазын, аларын үш неделя дириө өөрешеп-ле шиңгээдип апкан бис—деп, Александр чугаалаар.

Олар шуптузу мөге-шыырак, аваантыр, тулунгур, тергиин аңчылар чораан. Ийи метр ажыг дурт-сынныг Василийге таажыр идик-хеп тыныдбас, ол берге турган.

— Акыларым, дуңмаларым тараажы база анчы улустар, олардан чүгле мен дөрт класс дооскан турдум. Мени расчёттуң командири кылып каан ужуру ында, боор—деп, Александр Терентьевич чугаалап олурду.

Оон соонда-ла оларга аарберге дайынчы оруктар эгелээн. Фашистиг эжелекчилериниң калчаалыы-биле шуран турган Ленинград бүзээлелиниң эң аар-берге хүннериниде 1942 чылдың март 8-те он ийиги дивизиниңң составынга оларның полугу немежип киргеи. Ынчан батарея командири улуг лейтенант Федор Цивликовтан 120 миллиметр аар миномётту алышкылар хүлээп алган. Ийи хонгаида-ла оларның полугу Богастье дээр станция чоогунга дайынның күштүг шавар халдаашкынына удур тулчуушкуиче киргеннер.

С. ШОВГУ.

(Уланчылыг).

БӨРҮЛЕР АРАЗЫНДА БӨРҮ

«Ол бөрүлер-биле шуут кара чаңгыс дөмей улуур, оларның-биле чугаалажыр, кады чемненир. Мерциг чурттуг Вернер Фройнд — бөрүлер өөрүнүң баштыңы. Ол черлик амытаннар черлик боон артарын күзээн болгаш бөрүлерге кээп, олар дег апарган».

53 харлыг шак ол элдептиг кижи дугайында репортажты «Штерн» деп барыын-герман солун ынчаар эгелээн.

Вернер мойнун сунуп алгаш, улуг орда, аңаа оон-моон бөрүлериниң харылап улуй бээрин дыңнаарга, херим артында айыыл чок черде-даа болза, чиартими кончуг. Фройнд бөрүлер-биле кады чыткылаар, кады чемненир, бөрү ышкаш ырланыр-даа. Бир эвес кандыг-бир бөрү олче шоглай берзе, ол ону ызырыптып-даа болур. Чамдыкта ол аңаа кижигилештир ырлай бээрге, бөрүлер өрү халыжып, оон арыын, чаактарын чылгап, эрииче «ошкаарын» безин ораллажы бээрлер — бөрүлериниң ону боттарының баштыңы шынап-ла ол дээрзин илередип турарлары ол.

Фройнд баштың бөрүнүн аажы-чаңын өөренип, бөрүлер-биле харылзааларга бичии-даа кээргелди көргүспес. Кажан-даа, кандыг-даа бөрү эрге-чагырга дээш демиселге аштырганны кээргевес, тиилеттиргении өөр бөлүктеи сывыыптар.

Фройндуиуң аазы арга даамылының уруу чораан, ынчангаш Вернер бичиизиниде-не арга-арыгга дыка сонуургалдыг боон өзүп келген. Ол бичии турган-ла, дилги үйгүрү тып алгаш, дилгилериниң бичии оолдарының ада-иезин каггыже чедир өзүп келгении хайгаарап келген. «Ынчан-ла эң баштай дириг амытаннар база — индивидуумнар (өскелерден ылгалдыг чанчылдарлыг, сонуургаллыг), деп чүвени билген мен» — деп, ол чугаалаар. Оон соонда ол зоопаркка-даа ажылдап көргеи, ынчан оон дириг амытаннар-биле ажылдап билирин улус кайгаан. Ынчалза-даа удатпаанда оозун каапкап. Ону ол «Дириг амытаннарга карабажың кадарчызы боор хөөнүм чок болган» — деп тайылбырлаар.

Азия, Африка, Мурнуу Америкаже экспедицияларны организастап, ол чер-чурттуглар-биле кады чурттап, эң черлерге кара чаасканн-даа амыдырап көргеи. Оон соонда ГФР-же эң кээп, адыг садып алгаш, арыгга барып, ижээнге оон-биле кады чурттаан-даа. Бир катап солунга бөрүлер салып турарының дугайында чарлалды көргеш, бир бөрү садып алган. Ынчалза-даа бөрү биле адыг кадыг чурттаар арга чок амытаннар боон-тур. Ынчангаш адыгны зоопаркка дужаар ужурга таварышкан. Оон бээр ам 14 чыл эрткен.

Ам оон дириг амытаннар тудар кылдыр туткан тускай девискээриниде беш өөр бөлүк 22 бөрү бар. Фройнд ында бүгү-ле чүвени черлик бойдуста хевээр кылырын ораллдашкан. Ында цирктe ышкаш кандыг-даа өөредиг чок. Вернер «Вольф» (бөрү дээни ол) бөрүлерни кижизидип эвес — бодуи эде кижизидип турар дээр болза ажырбас.

Бөрү оолдарыңа эзт бээрде, ол кыс бөрү ышкаш, ону аксындан аасче суп бээр. Чамдыкта дириг дагааларны эккеп, бөрэктерге октап бээр: олар дириг амытанны боттары өлүрүп база өөреиир ужурлугла болгай. Өөр бөлүк бүрүзү тускай чыттыг дээрзин «Вольф» кончуг эки билир, ынчангаш кандыг-бир өөр бөрүлерге баарда, «оон» комбинезонун кедип алыр.

Өөр бөлүк бүрүзүнде ол тускай удуур черлиг — узуну дөрт метр, белии бир метр ажык кажаа. Кыжын тускай удуур хатка, а чайын ол чоккала сиген кырынга чыдып алыр. А бөрүлер ону долгандыр дүрүп-дүрүп чыткылап аарлар. «Вольф» оларның кайы-бирээзиниң кулааның артын оожум дырбап бээрге, оозу дыка таалаар.

Ол шынап-ла кортпас деп болаар силер бе? «Бөрүлер-биле шуут тайбын, шөлээн ажылап болбас болбайн каапчаар — деп, ол чугаалаар. — Ынчалза-даа мен кортпас мен». Баштайгы үеде бир катап ол оон ориун эзлеп алган бөрүнү чайладыр идиптер бодаан, чүү болганын оон солагай кирбининиң кырында сорбу сагындырып чоруур. Удуп чыткан бөрүнү кажан-даа дувуредип болбазын ол хевээр «Вольф» кончуг эки билип алган.

Бир-ле катап Фройнд бөрүлерге чедип келгеш, ында үймээн болур деп барганын дораан эскерип каан. «Сирттериниң дуктери адыйын, кудурактары дортталдыр шейлуп кээп, оргалары бүшкүйүп келген бөрүлерни көргеш, чүрээм палт дээн — деп, ол сактып орар. — Ынчалза-даа оларга кортканын бичии-даа көргүскен херээ чок, эскерип кагза, дораан халдаарлар. Мурнумда турган бөрүже дорт-ла баскаш, ол менче халыырының хайы чорда, эзлгилериниге саныг идиним-биле хыйт-ла кылдым. Ол сыгайнып, ында-ла чаштай берди. А артканнары дораан-на мээң таламда келген».

Зоопарк директору «Вольфтуң» бөрүлер-биле чуртталгазын ёзулуг-ла эки тура-биле бодунуң амы-тынынга четтинер дээни ол» деп тайылбырлаар. Шагдаалар ону камгалаарындан ойталаан. Корумчурум камгалакчылары ону «бөрүлер теезэ» дижир.

«Эртен бөрүлерни хаалга аксынга туруп алгаш, шариктиг ручканың дузазы-биле шиичилеп турар. Оларның-биле шынап-ла кады чурттап, ажылдап, оларның-биле кады дёмисел чорудуп турар кара чаңгыс кижи мен мен» —деп, Фройнд бо-ла чугаалай бээр.

«Бөрү-биле кижиниң социалдыг байдал-чуруму дыка дөмей. Кижилер аразында база күштүглер болгаш кошкактар бар болгай. Чүү-даа бодуиуң күжү-биле чедип ап чоруурлар-даа, өскелерге мыртып, базындырып чоруурлар-даа бар» — деп, оон бодалы ындыг.

Езулуг-ла бөрү психологизы.

«НЕДЕЛЯДАН» кызыра очулдурган.

КРОССВОРД

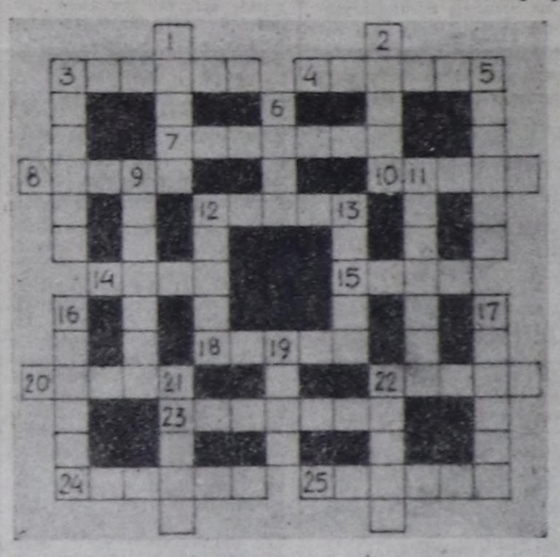

ДООРА ДУРГААР: 3. Тывада хем. 4. Херим кезээ. 7. Эм үүшү, чеек. 8. Далай балыы. 10. Дириг амытаннарның бир органы. 12. Тыва херээжен ат. 14. Делегейниң ийиги дайынының үеинде эң улуг үгер-бооларның бирээзи. 15. Мал төлү. 18. Соңгу-өөн Африкада хоорай. 20. Тыва оюн. 22. Ак чем. 23. Херээжен ат. 24. Соңгу Америкада күрүне. 25. Автономнуг область төвү.

УЗУН ДУРГААР: 1. Херээжен ат. 2. Ак чем. 3. Сибирьде хөл. 5. Өг иштиниң эдилели. 6. Ийи чалгыныг насеком. 9. Далай суднозунуң бир хевири. 11. Эвиледдешкен республика. 12. ССРЭ-де курорт-хоорай. 13. Медерел. 16. Мал маңының бир хевири. 17. Кадыкшыл быжыглаар чер. 19. Даг кужу. 21. Тывада суур. 22. Кандыг-бир чүве ораар кезиндек.

Кроссвордту П. САТ тургускан.

Ноябрь 15-те үнген кроссвордтуң харыызы

ДООРА ДУРГААР: 5. Кочетов. 6. Калинин. 9. Дутов. 10. Кожух. 12. Бехер. 13. Поляк. 14. «Свема» 17. Ужаи. 18. Иркутск. 20. Антонов. 21. Коган. 25. Маркс. 26. Ногин. 27. Ильин. 30. Пемен. 31. Саглы. 32. Каменев. 33. Лопатин.

УЗУН ДУРГААР: 1. «Кочубей». 2. Копту. 3. Ганжа. 4. Вильямс. 7. Автор. 8. «Октябрь». 9. Дзержинский. 11. Хуаискаалчы. 15. Киров. 16. Жуков. 19. Колонна. 22. Карахан. 23. Минск. 24. Чичерин. 28 Ампер. 29. Углов.

«КОЖАКТЫГ АЛТ». Камила ИБРАГИМОВАНЫҢ баштак чуруу. Дагестан АССР.

ТЕАТР

Ноябрь 29-та. А. С. ПУШКИН «Балыкчы болгаш балык дугайында тоол», «Лама болгаш оон ажылчыны Балда дугайында тоол». Эгелээри 10 шакта.

А. С. ПУШКИН. «Бичии трагедиялар», («Даш аалчы», «Бужар-думаа үеинде шайлаашкын»). Эгелээри 18 шакта.

ТВ

НОЯБРЬ 29-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — «Ye». 8.50—АБВГДейжигеш. 9.20— Чараш түүлче орук. Кара далай чоогунуң, бурунгу хоорайлары. 9.50 — Бүгүдеге болгаш кижи бүрүзүниге. «Донбасс» соолукчуңуң шынар демдээн чүге ап каапканыл? Кировоградта чуртталга бажыңарының тудуунуң дугайында. 10.20 — «Кижи. Чер. Октяргай». 10.50 —«Балкиларда чурт». Югославия-биле ужуражылга. 11.50 — «Алыс утказы-биле чугаа». Харьков хоорайның улетпурлериниң чижээнге «ийи сменаның» социал айтыыларының дугайында. 12.50 — Бүгүн делегейде. 13.05 —Улуг Октябрьның юбилейинге. «Төөгүүнүң өшпес одуруглары». «Волочаевканың хүннери». Уран-чечен фильм. 15.00 — Суббота —ада-иелер хүнү. 16.30 — «Бүзүренчиг-даа болза — элдептиг». 17.30 —«Сценаның көрүнүү». Театр допчулады. 18.45— «Алды Иванар — алды капитаннар». Мультфильм. 19.00 — «Ягуар» —1936» (Польша). Уран-чечен фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.50 — «Суббота кежээзинде». «Музыкалыг ринг». Композитор А. Морозов болгаш «Форум» бөлүү. Эстрадалыг программа. 21.00 — «Ye». 21.30 — «Чүү? Кайда? Кажан?». Телевикторина. 23.00 — «Музей шыпшыдының кыска үезин». Док. телефильм. 23.20 — 01.00 — Бутбөмбүүнге ССРЭ чемпионалы. «Динамо» (Москва) — «Динамо» (Киев). Чапсарда. (00.05) — Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 — Эртенги гимнастика. 8.15— «Шуулкчу болгаш гитара». Док. фильмниң баштайгы көргүзүү. 8.25 — Ритминг гимнастика. 9.10 — «Эртенги почта». Музыкалыг дамчыдылга. 9.40 — «Шиитпир хүлээн алыр эрге». 1, 2 сериялары. Уран-чечен фильм. 11.50 — Делегейниң уран чүүл культурязы. М. П. Мусоргский. 12.35— Армия ССРниң телевидениезиниң программазы 13.55 — Москва, Консерваторияның Улуг залы. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Ю. Башметтиң концерти. 14.45 — Спорт программазы. Шой көдүрер спорт талазы-биле ССРЭ-ниң чемпионалы. Клайпедадан дамчыдылга. «Таныжыңар — бейсбол». 16.25 — «Силерге, эки кижилер». Концерт. 17.40 — Останкинонуң Концерт студиязынга академик Д. С. Лихачев-биле ужуражылга. 19.10 — «Тайбың кудумчузунда». ССРЭ-ниң улустарының танцы ансамблиниң школа-студиязының сургуулдарының оюн көргүзүү. 19.40 —«Урал черинің тураскаалы». Док. телефильм. 20.00 — «Тамыктыг удуңар, чаштар!». «Диие болгаш дилги». 20.15 — Улустарның аялгалары. 20.30 — «Хостуг үе— хөй-иитпиниң херээ». Калуга областын Козельск хоорайының чижээнде чонуң хостуг үезин шын ажыглаарынга партия, совет болгаш хөй-иитпи организацияларының ролю. 21.00 — «Ye». 21.35 — 22.35 — «Москваның күзү». Совет музыканың фестивалының концерти.

Редактор В. С. ШАРАВИН.

агаар

Бүгүн республикага бүргеи, аазыр, дуне чамдык черлерге быскынаар. Хуулус чагбас. Хат кошкак. Дуне 30—35 градус, чамдык рэйоннарга 24—29 градус соор.

Кызылга шокар булуттаар, чагбас. Хат кошкак. Дуне 32—34 градус, хуулус 20—22 градус соок болур.

Кино

НОЯБРЬ 29-ТА

«НАЯЫРАЛ»: «И еще одна ночь Шахерезады» 11.50, «Конец операции «Резидент» (1, 2 серилзы) 9.00, 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник № 137. «Ну, погоди!». 9.30, 11.00, «Отряд» 12.30, «Возвращение резидента» (1, 2 серилзы) 14.30, 20.30, «Игры для детей школьного возраста» 17.00, 18.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Под огнем» (1, 2 серилзы) 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Оксола» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Шын Редакциялың адрези: 667000. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 3, Телефоннары: редакториуп 2-24-83, редакториуп оралакчыларының 2-35-24, 2-23-54, харыысалгалыг секретарының 2-23-35, секретариаттың 2-23-35, партийжи амыдырал болгаш үлетпүр киллдистериниң 2-31-75, пропаганда болгаш совет тургузуг киллдистериниң 2-37-13, чагаа киллдизиниң 2-41-27, информация киллдизиниң 2-20-60, культура киллдизиниң 2-23-54; көдээ ажыл-агый киллдизиниң 2-21-47, корректорларының 2-27-41, бухгалтериялың 2-12-45, солун келбейн барганда 2-32-75 телефонче долгаар.

Солун неделяда 6 катап үнер.

Чатыг № 3410.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садының херектериниң талазы-биле комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

ТС—01041.